

ΑΡΙΣΤΟΞΕΝΟΥ Δ. ΣΚΙΑΔΑ

*Υφηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας

ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΕΥΘΥΝΗ ΚΑΙ ΘΕΙΑ ΕΠΕΜΒΑΣΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΠΟΙΗΣΙΝ

Ἡ ἑλληνικὴ ποίησις εἶναι ἡ πρώτη καὶ ὡραιότερα ἐμφάνισις εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν πνευματικὴν παραγωγὴν. Τὰ κείμενα τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν ἔχουν διπλὴν γοητείαν: πρῶτον, διότι εἶναι ἡ πρώτη πραγματικὴ μετουσίωσις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος εἰς ποίησιν καὶ δεύτερον, διότι, ἂν καὶ καθορίζουν τὴν ἀφετηρίαν τῆς εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας, διατηροῦν ἐν τούτοις πάντοτε τὴν ἰδιότυπον ὡραιότητα καὶ τὴν ἀσύγκριτον πληρότητά των.

Ὁ πνευματικὸς καὶ ψυχικὸς ὅμως διάλογος τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἑλλήνας ποιητὰς παρουσιάζει δύο μειονεκτήματα: τὸ πρῶτον εἶναι ἡ γλωσσικὴ παρεμβολή, ἡ ὁποία καθιστᾷ δύσκολον τὴν ἀμεσον ἐπαφήν, καὶ τὸ δεύτερον — προκειμένου περὶ τῆς λυρικῆς ποιήσεως — ἡ ἐν πολλοῖς ἀποσπασματικὴ παράδοσις τοῦ κειμένου τῶν ποιητῶν. Μὲ ἄλλας λέξεις: ὁ σημερινὸς ἀνθρώπος δύναται νὰ ἐπικοινωνήσῃ κατ' εὐθείαν μὲ τὰς ἰδέας καὶ τὴν εὐαισθησίαν τῶν συγχρόνων ποιητῶν — ἐφ' ὅσον ἔχει βεβαίως τὰς ἀπαραιτήτους πνευματικὰς καὶ ψυχικὰς προϋποθέσεις —, δὲν ἔχει ὅμως τὴν αὐτὴν δυνατότητα, ὅταν πρόκειται λ.χ. περὶ ποιημάτων τοῦ Ἀρχιλόχου, τοῦ Ἀλκμαῖνος ἢ τῆς Σαπφούς. Τὸ γλωσσικὸν ἐμπόδιον δὲν εἶναι ἀσήμαντον, ἡ ἐργασία δέ, ἥτις ἀπαιτεῖται, διὰ νὰ ἐξομαλυνθῇ τὸ ποιητικὸν ἔδαφος, εἶναι ἐνίοτε ἐπίπονος. Διὰ τοὺς φιλόλογους ἡ ἐργασία αὐτὴ περιέχει βεβαίως καὶ μεγάλην δόσιν γοητείας. Οἱ ἄλλοι ὅμως, οἱ μὴ φιλόλογοι, μὴ δυνάμενοι νὰ τὴν ἐννοήσουν, θεωροῦν συνήθως τὴν προερμηνευτικὴν αὐτὴν διαδικασίαν «σχολαστικισμόν» καὶ περιττὴν λεπτολογίαν. Ὅλοι ἐν τούτοις παραδέχονται — καὶ ἀρκεῖ πρὸς τοῦτο ὀλίγη καλὴ πίστις —, ὅτι οὐδεὶς μεταφραστὴς δύναται νὰ ὑποκαταστήσῃ τὴν γοητείαν τοῦ πρωτοτύπου. Εἶναι ἐξ ἄλλου αὐτονόητον, ὅτι ἡ παρεμβολὴ ἐνὸς τρίτου, δηλαδὴ τοῦ εἰδικοῦ, ἀφαιρεῖ τὴν χαρὰν τῆς προσωπικῆς γνωριμίας καὶ καρπώσεως.

Τὸ δεύτερον μειονέκτημα δὲν εἶναι ὀλιγώτερον σημαντικόν: ὅταν ὁ ἐρμηνευτὴς ἀντιμετωπίζῃ δύο ἢ τρεῖς στίχους, παραδεδομένους διὰ τῆς ἐμμέ-

σου παραδόσεως ἢ τῶν παπύρων, ἀποκεκομμένους ἀπὸ τὴν ὅλην ἐνότητα, δὲν εἶναι εὐκολον νὰ τοὺς ἐντάξῃ εἰς τὸ ἀρμόζον ἐννοιολογικὸν πλαίσιον καὶ νὰ τοὺς ἐρμηνεύσῃ. Ἐξ αὐτῆς τῆς δυσκολίας προκύπτουν κυρίως καὶ αἱ διαφωναίαι μεταξὺ τῶν φιλολόγων ὥς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν καὶ τὰ διάφορα συναφῇ προβλήματα.

*
* *

Τὰς ἀνωτέρω δυσκολίας — γνωστὰς ἄλλωστε εἰς τοὺς φιλολόγους — ὑπεδηλώσαμεν, διὰ νὰ δείξωμεν, κατὰ τινα τρόπον, ὅτι ἡ ἐρμηνεία τῆς ἀρχαίας ποιήσεως περιέχει καὶ δυσκολίας καὶ κινδύνους. Ἐπειδὴ δὲ ἐν τοῖς ἐπομένοις θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ βασικῶς ὄχι κατὰ κύριον λόγον ἡ ἐξαντλητικὴ ἀντιμετώπισις ἑνὸς θέματος, ἀλλὰ ἡ ἀπὸ μιᾶς ὥρισμένης σκοπιᾶς ἐρμηνευτικῇ ἀντιμετώπισις ποιητικῶν κειμένων — ἡ ὁποία ἀναγκαστικῶς ὀδηγεῖ εἰς συσχετισμούς, διαφωνίας, ἐπιδοκιμασίας ἢ ἀπορίας —, ἐθεωρήσαμεν τὰς ἀνωτέρω εἰσαγωγικὰς σημειώσεις ἀναγκαίως.

Ἀφειρηθρία εἰς τὸ θέμα μας θὰ εἶναι, βεβαίως, τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ἡ ἐρμηνεία τῶν ὁποίων — ὥς γνωστὸν — εἶναι συνδεδεμένη μὲ πολλὰ προβλήματα. Ἀπ' ἀρχῆς πρέπει νὰ ὑπενθυμίσωμεν, ὅτι τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα δὲν προσφέρονται εἰς τὸν ἐρμηνευτὴν μὲ τὰς αὐτὰς προϋποθέσεις καὶ τὰ δύο: ὁ ἄνθρωπος τῆς Ἰλιάδος διαφέρει ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον τῆς Ὀδυσσεΐας¹, ὁ δὲ Ἀχιλλεύς, ὁ κεντρικὸς ἥρωες τῆς Ἰλιάδος, ἐκπροσωπεῖ ἄλλον ἀνθρώπινον τύπον καὶ διάφορον ἀντίληψιν ἀπὸ ὅ,τι ὁ Ὀδυσσεὺς τῆς Ὀδυσσεΐας. Ἡ Ἰλιάς ἐκφράζει κυρίως τὸν κόσμον τοῦ ἡρωικοῦ ἔπους· εἰς τὴν Ὀδύσειαν εἶναι αἰσθητὴ μία ἔντονος μεταβολὴ εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν κόσμον. Ἐν ὀλίγοις: δὲν ἔχομεν ἐνώτιόν μας ἐν ἐνιαῖον πεδίον ἐρεύνης, μὲ τὰς αὐτὰς προϋποθέσεις. Ἀλλὰ καὶ εἰδικῶς, ὥς πρὸς τὸ θέμα μας: οἱ θεοὶ εἰς τὴν Ὀδύσειαν παρουσιάζονται διαφορετικοὶ εἰς τὰς σχέσεις τῶν μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Ὑπάρχει «ἡθικὸν στοιχεῖον», θὰ ἐλέγομεν, εἰς τὴν συμπεριφορὰν τῶν θεῶν εἰς τὴν Ὀδύσειαν. Ἐδῶ ἐμφανίζονται, ὥσάν νὰ ἔχουν ὑποστῇ μίαν ἐπίδρασιν τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ. Εἰς τὴν Ἰλιάδα λογομαχοῦν, πολεμοῦν, ἀλληλοκτυποῦνται, ἐξαπατοῦν. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἡπιώτεροι εἰς τὴν Ὀδύσειαν καὶ σέβονται ὥρισμένας θείας, ἱερὰς ἀρχάς: τὴν αἰδῶ καὶ τὴν δίκην. Ὀλόκληρον τὸ ἔπος τοῦ «νόστου» κατακλείεται μὲ τὴν τιμωρίαν τῶν ὕβριστῶν καὶ ἀδίκων μνηστήρων, εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸς ὁ λόγος τοῦ γέροντος Λαέρτου εἰς τὴν τελευταίαν ραφιδίαν (ω 351 κ.έ.):

1. Βλ. γενικῶς H. Fränkel, *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*, München 1962², σσ. 94 κ.έ.

*Ζεῦ πάτερ, ἡ ῥα ἔτ' ἐστὲ θεοὶ κατὰ μακρὸν Ὀλυμπον,
εἰ ἐτεὸν μνηστήρες ἀτάσθαλον ὕβριν ἔτισαν.*

Δηλαδή: ἡ τιμωρία τῶν μνηστήρων, τῆς ἀδικίας καὶ τῆς ὕβρεώς των, μαρτυρεῖ, ὅτι οἱ θεοὶ δὲν ἐγκατέλειψαν τὸν κόσμον.

Μετὰ τὸν ἐπικὸν κόσμον μεταβαίνομεν εἰς τὸν κόσμον τῆς λυρικῆς ποιήσεως. Ἡ διαφορὰ εἶναι μεγάλη. Ἡ λυρική ποίησις, ἡ ὁποία διὰ τοῦ Ἀρχιλόχου ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς ἄλλας περιοχάς — ἐσωτερικὰς καὶ πλησιεστέρας —, ἀπαιτεῖ διάφορον ἀντιμετώπισιν. Ὅπως νέος κόσμος ἐμφανίζεται ἐδῶ. Ὁ ἄνθρωπος ἴσταται μόνος ἐνώπιον τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῶν θεῶν. Ἡ ἐπική μεγαλοπρέπεια παρεχώρησε τὴν θέσιν τῆς εἰς τὴν ἀνθρωπίνην αὐτοσυνείδησιν καὶ ταπεινοφροσύνην.

* *

Διὰ νὰ εἵμεθα συνεπεῖς πρὸς τὸ θέμα μας, πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὡς δεδομένα δύο τινά: 1) ὅτι ὑπάρχουν περιπτώσεις εἰς τὰς ἀνθρωπίνας ἐνεργείας, καθ' ἃς ὁ ἄνθρωπος πράττει ἐνσυνειδήτως καὶ γνωρίζει τὰς συνεπειὰς τῶν πράξεών του¹ ἄλλως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καταλογισθῇ εὐθύνη, καὶ 2) ὅτι ὑπεράνω τοῦ ἀνθρώπου κυριαρχεῖ ἡ θεία παρουσία, ἡ ὁποία συμμετέχει, θετικῶς ἢ ἀρνητικῶς, εἰς τὰς ἀνθρωπίνας σχέσεις. Πρέπει δηλαδή νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὑπάρχει μία ἀλληλένδετος σχέσις μεταξὺ ἀνθρώπου « πράττειν » καὶ θείας βουλῆς.

Ὅπως εἶναι γνωστὸν, τὸ θέμα τῆς σχέσεως θεῶν καὶ ἀνθρώπων, θείας βουλῆς καὶ ἀνθρωπίνης ἐνεργείας, θείας καὶ ἀνθρωπίνης γνώσεως καὶ πράξεως, ὅπως τοῦτο ἐμφανίζεται εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ποίησιν, ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον ἐρεῦνης πολλῶν καὶ ἀξίων φιλολόγων. Ἐκτὸς τῶν γενικῶν ἔργων, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν καὶ τὴν ὁμηρικὴν καὶ μεταγενεστέραν θεολογίαν, μία σειρὰ μικροτέρων καὶ εἰδικωτέρων ἐργασιῶν ἐφώτισε τὰ προβλήματα, ἔθεσε πολλὰ ἐρωτήματα καὶ εἰσήγαγε τὴν ἐρευναν εἰς συγκεκριμένους δρόμους. Ἀποφασιστικῆς σημασίας, κυρίως διὰ τὰς συνεπειὰς τῆς, ὑπῆρξεν ἡ ἀντίληψις τοῦ Br. Snell¹, ὅτι διὰ πρῶτην φορὰν εἰς τὴν τραγωδίαν ὁ ἄνθρωπος εἶναι καὶ αἰσθάνεται αἷτιος τῶν ἀποφάσεών του καὶ μόνον εἰς τὴν τραγωδίαν ὑπάρχει τὸ πρῶτον ὑπεύθυνος πράξις². Ὅπως ἦτο φυσικόν, ἡ θέσις τοῦ προβλήματος προσεκάλεσεν, ἐκτὸς

1. Aischylos und das Handeln im Drama (Philologus Suppl. XX/1, Leipzig 1928). Βλ. τὴν κριτικὴν τοῦ E. Wolff, Gnomon 5, 1929, 386-400 καὶ ἐν συνεχείᾳ τὴν αὐστηρὰν ἀπάντησιν τοῦ Br. Snell, Das Bewußtsein von eigenen Entscheidungen im frühen Griechentum (Philol. 85, 1930, 141 κ.έ. = Br. Snell, Gesammelte Schriften, Göttingen 1966, 18 κ.έ.).

2. Ὡς πρὸς τὸν ὁμηρικὸν ἄνθρωπον ὁ Br. Snell παρατηρεῖ, ὅτι αἱ πράξεις

τῶν εὐνοήτων ἀντιρρήσεων, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν φιλολόγων, οἱ ὅποιοι ἐστράφησαν ὑπὸ τὴν ἔπομιν αὐτὴν εἰς αὐστηροτέραν ἀντιμετώπισιν τῶν κειμένων τῶν ποιητῶν¹. Διότι εἶναι προφανές, ὅτι μόνον διὰ τῆς ἐρμηνείας καὶ τῆς αὐστηροῦς γλωσσικῆς ἀναλύσεως εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαχθοῦν συμπεράσματα. Ἡ λέξις ἐκφράζει οὐσίαν, ὅταν ὁ δρόμος τῆς ἀντιμετωπίσεως ὁδηγῇ ὀρθῶς. Τὸ νὰ θέτῃ δηλ. ὁ ἐρμηνευτὴς τὰς λέξεις ὑπὸ αὐστηρὸν φιλογολικὸν ἔλεγχον, καὶ νὰ ἐρωτᾷ ἔτσι, ὥστε αἱ λέξεις νὰ ἀπαντοῦν, εἶναι ἀποφασιστικὸν στοιχεῖον τῆς μεθόδου αὐτῆς. Ἡ ἀμφιβολία δὲ ὡς πρὸς τὴν δυνατότητα ἐπαρκειᾶς τοῦ ὁμηρικοῦ λεξιλογίου διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς οὐσίας τοῦ ὁμηρικοῦ ἀνθρώπου² ὄχι μόνον εἶναι ὑπολογισμὸς, ἀλλὰ πρέπει νὰ γενικευθῇ — μὲ ἡδξημένην ἐπιφύλαξιν — καὶ εἰς τὰ κείμενα τῶν λυρικῶν ποιητῶν. Μέγας κίνδυνος εἶναι ἐξ ἄλλου ἡ ἐρμηνεία ποιητικῶν λέξεων τῶν ἀρχαϊκῶν ποιητῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν διαμορφωθείσης ἢ μεταβληθείσης εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν σημασίας.

Τὰ ὁμηρικά ἔπη δὲν ἐπιτρέπουν σαφῇ ἀπάντησιν εἰς τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως θεῶν καὶ ἀνθρώπων, παρέχουν πάντως τὴν δυνατότητα, μὲ τὸ ἀφθονον ὕλικόν των, ἀντιμετωπίσεως τοῦ προβλήματος αὐτοῦ ἐπὶ ἀσφαλοῦς βάσεως. Τὸ θέμα, ὅπως τὸ βλέπει ὁ Α. Lesky³, εἰς τὴν ἀμοιβαίότητα τῆς σχέσεως καὶ τῆς ἐναλλαγῆς θείας καὶ ἀνθρωπίνης πράξεως, παρέχει τὸ πλεονέκτημα, ὅτι ἐκτίθενται σαφῶς αἱ περιπτώσεις, καθ' ἃς ὁ ἀνθρώπος δρᾷ ὑπὸ τὴν ἐπιταγὴν ἢ τὴν καθοδήγησιν τῶν θεῶν ἢ παραμένει μόνος, ἀβοήθητος ἢ εὐρίσκεται ἀντιμέτωπος πρὸς τὸ θεῖον κ.τ.δ. Ἐν τούτοις ὑπάρχουν χωρία, εἰς τὰ ὅποια δὲν εἶναι ἀσφαλὴς ἡ ἐρμηνεία ἢ τοὐλάχιστον δὲν εἶναι ἱκανῶς τεκμηριωμένη.

αὐτοῦ ἔχουν τὴν ἀφετηρίαν των μόνον εἰς τὴν περιοχὴν τῶν θεῶν (Die Entdeckung des Geistes, Hamburg 1955³, σσ. 50. 51. 106) ὅ,τι σχεδιάζεται ἢ πράττεται εἶναι σχέδιον ἢ πράξις τῶν θεῶν. Βλ. καὶ Chr. Voigt, Überlegung und Entscheidung Studien zur Selbstauffassung des Menschen bei Homer, Berlin 1934, σ. 106. Ἀντιθέτως: Ernst Wüst, Rh. Mus. N.F. 101, 1958, 76.

1. Ἀναφερόμεν μόνον τὰς ἐξῆς ἐργασίας: K. Lanig, Der handelnde Mensch in der Ilias, Diss. Erlangen 1953. H. Schwabl, Zur Selbständigkeit des Menschen bei Homer (Wien. Stud. 67, 1954, 46). E. R. Dodds, The Greeks and the Irrational, Univ. of Calif. Press 1956. W. Kullmann, Das Wirken der Götter in der Ilias, Berlin 1956. Πληρεστέραν βιβλιογραφίαν βλ. παρὰ Α. Lesky, Göttliche und menschliche Motivation im homerischen Epos (SB d. Heidelb. Ak. d. Wissensch., Phil.-Hist. Klasse 1961/4), Heidelberg 1961.

2. H. Gundert, Gnomon 27, 1955, 467 (κριτικὴ τοῦ βιβλίου: H. Frankel, Dichtung u. Philosophie).

3. Ἐνθ' ἀν. Βλ. τὰς ἀντιρρήσεις τοῦ Br. Snell, Argumentationen. Festschr. für J. König, Göttingen 1964, 249 κ.έ. (= Gesammelte Schriften 55 κ.έ.).

Θὰ ἀναφέρωμεν δύο παραδείγματα: ὁ 'Αγαμέμνων, εἰς τὴν δευτέραν ραφφιδίαν τῆς 'Ιλιάδος, λέγει εἰς τὴν συνέλευσιν, τὴν «βουλὴν... γερόντων» (στ. 53), ὅτι θὰ προτρέψῃ τὸν στρατὸν εἰς φυγὴν, ἵνα δοκιμάσῃ αὐτόν, οἱ δὲ ἀρχηγοὶ ὀφείλουν νὰ τὸν συγκρατήσουν μὲ πειστικὰ λόγια. 'Όταν ὅλα ἔχουν προπορασκευασθῇ καὶ ἐξελισσῶνται κατὰ τὸ σχέδιον, τὰ πράγματα ὁδηγοῦν εἰς τὸ ἀντίθετον ἀποτέλεσμα, τὸ ὅποιον θὰ ἦτο ἀντίθετον καὶ πρὸς τὴν θεϊαν βουλὴν (στ. 155: «*Ἐνθα κεν Ἀργείοισιν ὑπέρμορα νόστος ἐτύχθη*»). Ἐπεμβαίνουν τότε οἱ θεοί: ἡ Ἥρα ἀπευθύνεται πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν, ἡ ὁποία σπεύδει καὶ καθοδηγεῖ τὸν Ὀδυσσεύα. 'Ο Α. Lesky, ἐνθ' ἀν. 28, παρατηρεῖ: «Nun sind es die Götter, die wirken und Odysseus auf den Weg bringen. Dabei handelt es sich um ein und denselben Vorgang, der von Menschen vorbereitet, von Göttern mit Nachdruck gefördert wird». 'Ο διαχωρισμὸς ὁμῶς καὶ ἡ συσχέτισις, πού κάμνει ὁ Lesky, δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐν δικαίῳ. Διότι α) τὸ σχέδιον καὶ ἡ σκέψις δὲν ἦσαν τοῦ 'Αγαμέμνονος, ἀλλὰ τοῦ Διὸς, διότι οὗτος ἔστειλε κατ' ὄναρ ἀγγελιαφόρον τὸν Ὀνειρον πρὸς τὸν 'Αγαμέμνονα (στ. 5 κ.έ.), β) ἡ ἐπέμβασις τῆς Ἥρας καὶ τῆς Ἀθηνᾶς δὲν εἶναι θεία ὑποστήριξις ἀνθρωπίνης προετοιμασίας, ἀλλὰ ἐξ ἀνάγκης ἐπέμβασις, διὰ νὰ μὴ ἐξελιχθοῦν τὰ πράγματα ἀντιθέτως πρὸς τὴν βούλησιν τῶν θεῶν, γ) ὅλα συνέβησαν ἀπὸ παρεξήγησιν τῶν λόγων τοῦ 'Αγαμέμνονος ἐκ μέρους τῶν ἀρχηγῶν (σαφῶς εἰς τοὺς λόγους τοῦ Ὀδυσσεύος 190 κ.έ. πβ. ἰδία 192: «οὐ γὰρ πω σάφα οἶσθ' οἷος νόος Ἀργείωνος: νῦν μὲν πειράται κτλ.»). Πράγματι δὲ οἱ λόγοι τοῦ 'Αγαμέμνονος δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφεῖς.

'Άλλο παράδειγμα: ὁμολογουμένως δύσκολος εἶναι ἡ ἐννοια τῶν στίχων Υ 97 κ.έ. 'Όμιλεῖ ὁ Αἰνεΐας πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα (μεταμορφωθέντα εἰς τὴν μορφήν τοῦ Λυκάονος):

τῷ οὐκ ἔστ' Ἀχιλλῆος ἐναντίον ἄνδρα μάχεσθαι
αἰεὶ γὰρ πάρα εἰς γε θεῶν, ὃς λογιὼν ἀμύνει.
Καὶ δ' ἄλλως τοῦ γ' ἰθὺ βέλους πέτετ', οὐδ' ἀπολήγει
πρὶν χρὸς ἀνδρομέοιο διελθέμεν...

Τὸ «γὰρ» (στ. 98) ἐξηγεῖ, διατὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πολεμήσῃ τις κατὰ τοῦ Ἀχιλλέως: πάντοτε παρίσταται, ὡς βοηθός, ἕνας θεός. Ὁ θεὸς αὐτὸς τὸν προστατεύει, τὸν προφυλάσσει. Τὸ «ἄλλως» (στ. 99) σημαίνει ἀσφαλῶς: καὶ χωρὶς θεϊαν βοήθειαν (ὀρθῶς ὁ Lesky, ἐνθ' ἀν. 33: «auch ohne göttliche Hilfe»). Ὁ στίχος ὁμῶς ἀναφέρεται τώρα εἰς τὴν ἐπιθετικὴν, τὴν προσωπικὴν δραστηριότητα τοῦ Ἀχιλλέως. Συμπέρασμα: καὶ χωρὶς θεϊαν συμπαράστασιν ὁ Ἀχιλλεύς εἶναι ἐπικίνδυνος. Ἀμέσως κατωτέρω ὁμῶς (στ. 100 κ.έ.) λέγει ὁ Αἰνεΐας: «εἰ δὲ θεὸς περ ἴσον τείνειεν πολέμου τέλος, οὐ κε μάλα ῥέα νικήσει', οὐδ' εἰ παγχάλκεος εὖχεται εἶναι». Δηλ., ἂν δὲν μεροληπτήσῃ ὁ θεός, δὲν τὸν σφῆξει ἡ ἰκανότης του. Οὕτως ἀναρεῖται ἡ ἀνωτέρω διαπίστωσις. Ἐξ ἄλλου εἶναι ἄξιον ἰδιαιτέρας παρατηρήσεως, ὅτι ὁ Ἀπόλλων, ἀμέσως κατωτέρω (στ. 101 κ.έ.), μεταθέτει τὴν θεϊαν σχέσιν ἀπὸ τῆς περιοχῆς τῆς θείας βοηθείας καὶ συμπαρστάσεως, γενικῶς, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς εἰδικῆς συγγενικῆς σχέσεως, ὅποτε ἀναγκαστικῶς μειονεκτεῖ ὁ Ἀχιλλεύς, ἀφοῦ ἡ Ἀφροδίτη (μήτηρ τοῦ Αἰνεΐου) εἶναι ἀνωτέρα θεὰ τῆς Θέτιδος (μητρός τοῦ Ἀχιλλέως). Πβ. στ. 106: «κεῖνος δὲ χειρόνος ἐκ θεῶ ἔστιν». Ἡ σχέσις ὁμῶς θεῶν καὶ ἀνθρώπων ἐπανερχεταί εἰς τὴν ὀρθὴν τοποθέτησίν της μὲ τὴν ἐμφάνισιν τῆς Ἥρας, τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡ ἐρμηνεία λοιπὸν ὁλοκληροῦ τῆς ἐνόητος χρήζει ἀπ' ἀρχῆς νέας ἐξετάσεως.

Εἶναι γνωστὸν καὶ γίνεται εἰς ὅλους φανερόν, ὅσοι μελετοῦν τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα, ὅτι κυρίως εἰς τὴν Ἰλιάδα ἡ ἐπέμβασις τῶν θεῶν εἶναι συχνή. Ὅλοι γνωρίζομεν, ὅτι οἱ θεοὶ ἐλάμβανον συχνὰ ἐνεργὸν μέρος εἰς τὸν πολυετῆ τρωικὸν πόλεμον, ὑποστηρίζοντες ἄλλοι τοὺς Ἀχαιοὺς καὶ ἄλλοι τοὺς Τρῶας. Ὡς προστάται διαφόρων ἡρώων (Ἀχιλλεύς, Ὀδυσσεύς, Ἔκτορος, Διομήδους κ.ἄ.) οἱ θεοὶ συμπεριφέρονται κατὰ τρόπον ἄγοντα εἰς ὑπερβολήν. Ἀρκετὰ ἐξ ἄλλου εἶναι τὰ χωρία ἐκεῖνα, εἰς τὰ ὅποια σαφῶς ἀναφέρεται, ὅτι κάποιος θεὸς ἐνέβαλε «μένος» εἰς τὴν καρδίαν ἑνὸς ἥρωος¹ ἢ — ἀντιθέτως — ὅτι οἱ θεοὶ ἐπῆραν ἢ ἔβλαψαν τὰς «φρένας» τινός, ὅταν οὗτος ἐνεργῇ κακῶς ἢ παραλόγως².

Εἰς τὴν Ὀδυσσειαν αἱ σχέσεις θεῶν καὶ ἀνθρώπων εὐρίσκονται ὁπωσδήποτε εἰς διαφορετικὸν ἐπίπεδον. Ἡ συμπαραστάσις δηλ. τῶν θεῶν ἔχει ἀνθρώπινον χαρακτήρα, τοῦτο δὲ φαίνεται κυρίως εἰς τὰς λεπτομερείας τῶν ἐνεργειῶν, εἰς τὸν τρόπον τῆς ἐμφανίσεως τῶν θεῶν καὶ εἰς τὴν στάσιν τῶν ἀνθρώπων ἔναντι τῆς θείας ἐπεμβάσεως. Ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν θεῖον πρόσωπον, τὸ ὁποῖον πληροῖ διὰ τῆς θείας παρουσίας της τὸ ἔπος — ἀπὸ τῆς πρῶτης συγκεντρώσεως τῶν θεῶν μέχρι τῆς τελευταίας ραψωδίας. Ὁ Ὀδυσσεὺς εἶναι τὸ βασικὸν πρόσωπον, τὸ ὁποῖον προκαλεῖ καὶ δέχεται τὴν βοήθειαν τῆς θεᾶς. Αἱ διάφοροι ἐπὶ μέρους ἐμφανίσεις καὶ ἐνέργειαι τῆς Ἀθηνᾶς — ὅπως λ.χ. ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς ἐπὶ τὸν Τηλέμαχον³ — ἔχουν ὡς κέντρον τὸν βασικὸν ἥρωα, τὸν Ὀδυσσεύ. Καὶ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ ἄλλως, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς δομῆς καὶ τῆς οἰκονομίας τοῦ ἔπους. Ἡ πολλὰ-πλὴ συμμετοχὴ τῆς θεᾶς εἰς τὴν ὅλην δρᾶσιν τοῦ ἔπους ἔχει διαφόρους μορφὰς καὶ ἀποχρώσεις, τῶν ὁποίων ἡ ἐξέτασις δὲν εἶναι θέμα ἰδικόν μας⁴.

1. Βλ. E. R. Dodds, ἐνθ' ἄν. 8 κ.ἑ. Ἀναφερόμεν λ.χ. E 2: «δῶκε μένος καὶ θάρσος», α 89, ἐνθα παραλλήλως: «ἐποτρύνω» καὶ «μένος τίθημι». Ἡ Ἀθηνᾶ, εἰς τὸν ρόλον τῆς προστατρίας θεότητος, παρεκίνει τοὺς Φαίακας διὰ νὰ ἴδουν τὸν Ὀδυσσεύ («δῆρνε μένος καὶ θυμὸν ἐκάστου», θ 15). Ἡ διατύπωσις ἐνθυμίζει παρομοίᾳς παροτρύνσεις ἐκ μέρους τῶν θεῶν εἰς τὴν Ἰλιάδα: E 470 (Ἀρης), 792 (Ἡρα), ἀλλὰ καὶ ἐκ μέρους ἡγετικῶν προσώπων: Λ 291 (Ἔκτωρ), Ν 155 (Ἔκτωρ) κ.ἄ. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι τοιοῦτον εἶδος διατυπώσεως κατήντησαν πολλάκις ἀπλᾶ ἐπαναλαμβανόμεναι τυπικαὶ ἐκφράσεις.

2. Πβ. λ.χ. I 377: «ἐκ γὰρ εὐ φρένας εἴλετο μητιέτα Ζεὺς», Σ 311: «ἐκ γὰρ σφειον φρένας εἴλετο Πάλλας Ἀθήνη», H 360 (~ M 234): «ἐξ ἄρα δὴ τοι ἔπειτα θεοὶ φρένας ὤλεσαν αὐτοῖς», O 724: «ἀλλ' εἰ δὴ ἄ τότε βλάπτε φρένας ἐνδούπα Ζεὺς», πβ. καὶ Z 234, T 137 κ.ἄ.

3. Ἦδη εἰς τὸ α ἐκθέτει ἡ Ἀθηνᾶ τὸ σχέδιόν της, τὸ ὁποῖον ἔχει διττὴν σκοπιμότητα: πρῶτον, τὴν ἐνθάρρυνσιν τοῦ Τηλέμαχου καὶ δευτέρον, τὴν παρακίνησιν αὐτοῦ νὰ μεταβῇ εἰς Σπάρτην καὶ Πύλον: στ. 88 κ.ἑ. «αὐτὰρ ἐγὼν Ἰθάκην ἐσελεύσομαι, ὅφρα οἱ νῖδν | μᾶλλον ἐποτρύνω καὶ οἱ μένος ἐν φρεσὶ θεῶν» καὶ στ. 93 κ.ἑ. «πέμψω δ' ἐς Σπάρτην τε καὶ ἐς Πύλον ἡμαθόεντα, | νόστον πευσόμενον πατρὸς φίλον κτλ.».

4. Ἀξιεπίαιος ἐργασία, μὲ προσεκτικὴν παρουσίαν καὶ ἐρμηνείαν τοῦ ἐπικοῦ

Χαρακτηριστικὸν τῆς συμπεριφορᾶς τῆς Ἀθηνᾶς εἶναι λ.χ., ὅτι, εἰς τὸ σ 346 κ.έ.¹, ἡ θεὰ ὑποβοηθεῖ συστηματικῶς τὴν ὕβριν καὶ τὴν ἀναίδειαν τῶν μνηστήρων, διὰ τὰ ἐξοργισθῆ περισσότερον ὁ Ὀδυσσεύς. Ἡ σχέσις δηλ. παρουσιάζεται ὡς ἐξῆς: ἡ ἀγωνιστικὴ διάθεσις τοῦ Ὀδυσσεύς γίνεται ἐντονωτέρα, ὅσον μεγαλυτέρα γίνεται ἡ ὀργή του². Συγχρόνως ὁμως αἰτιολογεῖται καὶ δικαιώνεται (ἐκ τῶν προτέρων) ἡ τιμωρία τῶν μνηστήρων. Ἡ ἐκδίκησις τοῦ Ὀδυσσεύς ἐμφανίζεται οὕτως ὅχι ὡς προσωπικὴ ὑπόθεσις, ἀλλὰ ὡς θεία βουλὴ καὶ τίσις κατὰ τῆς ὕβρεως καὶ ἀσεβείας τῶν μνηστήρων³. Καὶ πράγματι ἔτσι παρουσιάζεται ὁ (δίκαιος μὲν, ἀλλὰ) σκληρὸς φόνος εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔπους. Ἡ Ἀθηνᾶ κατευθύνει τὴν πράξιν καὶ δίδει εἰς αὐτὴν « ἡθικὸν » περιεχόμενον⁴.

* *

Τὰ ἀνωτέρω καὶ πολλὰ ἄλλα παραδείγματα δεικνύουν, ὅτι θεοὶ καὶ ἀνθρώποι προᾶξις ἐν πολλοῖς τέμνονται, πολλοὶ δὲ ἐνέργειαι τῶν ἀνθρώπων ἐξαρτῶνται ἀπολύτως καὶ κατευθύνονται ἀπὸ τὴν θεϊαν βουλήν. Ἡ δὲ διατύπωσις τοῦ προοιμίου τῆς Ἰλιάδος (Α5): « Διὸς δ' ἐτελείετο βουλή »⁵, δηλοῖ, ὅτι ὅλα ἐπιτελοῦνται καὶ κατευθύνονται συμφώνως πρὸς ἓνα σκοπὸν καὶ σχέδιον, προκαθορισμένον ὑπὸ τοῦ ἀνωτάτου θεοῦ⁶.

ὕλικου, εἶναι: M. Müller, *Athene als göttliche Helferin in der Odyssee. Untersuchungen zur Form der epischen Aristie*, Heidelberg 1966.

1. « Μνηστῆρας δ' οὐάμπαν ἀγῆνορας εἶα Ἀθήνη | λῶβης ἴσχεσθαι θυμολγέος, ὄφρ' ἔτι μάλλον | δὴν ἄχος κροαίην Λαερτιάδω Ὀδυσῆος » (~ υ 284 κ.έ.).

2. Τὴν αὐτὴν σκοπιμότητα ἐξυπηρετοῦν καὶ οἱ εἰρωνικοὶ λόγοι τοῦ Εὐρυμάχου σ 354 κ.έ. Ἰδιαιτέρως οἱ στίχοι 362 κ.έ. εἶναι κάτω περισσότερον: χλευασμὸς καὶ ἀρνήσις εὐγενῶν ἰδιοτήτων τοῦ Ὀδυσσεύς: παραμόρφωσις τῆς « φύσεως » τοῦ ἥρωος.

3. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ λόγοι τοῦ Ὀδυσσεύς, ὀλίγον πρὸ τῆς καταστροφῆς, χ 39 κ.έ. « οὔτε θεὸς δέισαντες, οἳ οὐρανὸν εὐρὺν ἔχουσιν, | οὔτε τι » ἀνθρώπων νέμειν κατόπισθεν ἔσεσθαι ».

4. Εἶναι ἀξιομνημόνευτος ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον ἐνεργεῖ ἡ Ἀθηνᾶ εἰς τὴν Ὀδυσσειαν. Συνδέει ἀρχιτεκτονικῶς ὅλα τὰ ἐπὶ μέρους πρόσωπα καὶ ἐνεργείας τοῦ ἔπους, διὰ τῆς συνεχοῦς φροντίδος τῆς μὲ τὸ κεντρικὸν πρόσωπον (Ὀδυσσεύς) καὶ τὸν βασικὸν σκοπὸν (ἐκδίκησις - τιμωρία). Ἡ σκηνὴ λ.χ. τῆς Πηνελόπης (σ 158 κ.έ.) συνδέεται ἀπ' ἀρχῆς μὲ τὴν πρωτοβουλίαν τῆς Ἀθηνᾶς (« Τῇ δ' ἄρ' ἐπὶ φρεσὶ θῆκε θεὰ γλῶκκῶπις Ἀθήνη, | κούρη Ἰκαρίοιο, περίφροσι Πηνελόπειη ») καὶ μὲ τὴν σκοπιμότητα τοῦ ὅλου σχεδίου αὐτῆς. Πβ. W. Büchner, *Die Penelopeszenen in der Odyssee* (Hermes 75, 1940, 129 κ.έ.). M. Müller, ἐνθ' ἀν. 118 κ.έ.

5. Περὶ τοιούτων ἐκφράσεων εἰς τὸ ἔπος, αἱ ὁποῖαι ἐκφράζουσιν τὸ « θεῖον τέλος » βλ. Ulrich Fischer, *Der Telosgedanke in den Dramen des Aischylos* (Spudasmata VI), Hildesheim 1965, σσ. 100 κ.έ.

6. Τὸ ὅτι πρόκειται περὶ ἐνὸς ὁρισμένου θεοῦ σχεδίου ὁρθῶς ἐτόνισεν ὁ W. Kullmann, ἐνθ' ἀν. (πβ. Philologus 99, 1955, 167. 100, 1956, 132. Hermes

Ἐπὶ τὴν ἰδίαν ἀποφασίζοντες, καθ' ἃς ὁ ὁμηρικὸς ἄνθρωπος μένει μόνος καὶ ἀβρόχιστος, πρέπει δὲ νὰ ἀποφασίσῃ μόνος του κατὰ τὴν κρίσιν στιγμὴν. Τοῦτο εἶναι μία μορφή «ἀπορίας»¹. Θὰ ἀναφέρωμεν χαρακτηριστικὰ τινὰ δείγματα, τὰ ὁποῖα ἀρχίζουν μὲ ἐπιφώνησιν. Ὅλα εἶναι ἐκ τῆς Ἰλιάδος. Πρέπει νὰ τονισθῇ ἐκ τῶν προτέρων, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ μιᾶς συνειδητῆς ἀναμετρήσεως τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν ἐσῆτόν του. Πιστευόμεν δέ, ὅτι καὶ ἡ ὅλη διατύπωσις τῶν στίχων εἶναι ἡ ἔκφρασις ἀντιδράσεως τῆς στιγμῆς χωρὶς περαιτέρω προβληματισμόν, εἶναι περιγραφικὴ παρουσίασις τῆς θέσεως ἐνὸς ἥρωος, ὁ ὁποῖος εὐρίσκεται ἐνώπιον δύο δυνατοτήτων, ἀξιολογικῶς ἀντιθέτων.

Εἰς τὸ Α 404 κ.ε.² ἀπομονοῦται ὁ Ὀδυσσεύς, περικυκλωθεὶς ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς. Ἡ θέσις του εἶναι πράγματι δύσκολος. Εἰς τὴν κρίσιν αὐτὴν στιγμὴν μονολογεῖ (ὁρθότερον: ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἑαυτόν του):

Ῥω μοι ἐγώ, τί πάθω; Μέγα μὲν κακόν, αἶ κε φέβωμαι

405 πληθὺν ταρβήσας, τὸ δὲ δῖον, αἶ κεν ἁλώω
μοῦνος* τοὺς δ' ἄλλους Δαναοὺς ἐφόβησε Κρονίων.

Ἀλλὰ τί μοι ταῦτα φίλος διελέξατο θυμός;

Οἶδα γὰρ ὅτι κακοὶ μὲν ἀποίχονται πολέμοιο,

(Einzelschr. 14), 1960, 47, ὑπόσημ. 2. 210. 228 κ.ε.). Βλ. ἐπ' αὐτοῦ Α. Lesky, ἐνθ' ἄν. 15 κ.ε. (ὁρθῶς ἐναντίον τῶν περαιτέρω συσχετίσεων τοῦ Kullmann μὲ τὰ Κύρια ἔπη καὶ τὴν ποίησιν τοῦ Ἡσιόδου ὡς καὶ μὲ τὴν πρόθεσιν τοῦ Διὸς νὰ καταστρέψῃ τοὺς ἥρωας). Πβ. P. V. d. Mühl, Kritisches Hypomnema zur Ilias, Basel 1952, σσ. 13 κ.ε. Τὸ ὅτι ὁμοῦ τὸ σχέδιον αὐτὸ ἐπιτελεῖται ἐν μέσῳ ἀντιτιθεμένων θεῶν δυνάμεων (αἱ ἀντιθέσεις ἐκδηλώνονται καὶ εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Διὸς) ὑπεγράμμισεν ἐπιτυχῶς ὁ W. Schadewaldt, Iliasstudien, Darmstadt 1966³, σ. 42 (πβ. καὶ σ. 146).

1. Ἡ «ἀπορία» κατὰστασις τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἐκφρασθῇ ἀργότερον σαφέστατα εἰς τὴν λυρικὴν ποίησιν, ἐνθα ἡ «ἀμηχανία» θὰ λάβῃ τραγικὰς διαστάσεις εἰς τὴν στάσιν τοῦ ἀνθρώπου ἐναντι τῶν θεῶν καὶ τοῦ κόσμου. Περὶ τῆς «ἀμηχανίας» εἰς τὴν λυρικὴν ποίησιν βλ. κυρίως R. Pfeiffer, Gottheit und Individuum in der frühgriechischen Lyrik, Philologus 84, 1929, 43. 46. 49. 51 (= Ausgewählte Schriften, München 1960, σσ. 139. 142. 145. 148). Br. Snell, Die Entdeckung des Geistes, Hamburg 1955³, σσ. 106. 148 κ.ε. M. Treu, Von Homer zur Lyrik (Zetemata 12), München 1955, σσ. 197. 225. 240. Α. Δ. Σκιαδά, Γλυκὺς βίος - Μείλιχος αἰὼν, Ἀθῆναι 1964, σσ. 9. 19. 33. 37.

2. Τὸ χωρίον εἶναι κοινὸς τόπος εἰς τὰς συζητήσεις τῶν ἐρμηνευτῶν. Ἡ ἐρμηνεία αὐτοῦ παρέχει ὁμοῦ πάντοτε προβλήματα. Βλ. μόνον Chr. Voigt, Überlegung und Entscheidung. Studien zur Selbstauffassung des Menschen bei Homer, Berlin 1934 W. Marg, Der Charakter in der Sprache der frühgriechischen Dichtung, Würzburg 1938 (= Darmstadt 1967), σ. 70. K. Lanig, ἐνθ' ἄν. Br. Snell, Gesammelte Schriften 20 κ.ε. W. Schadewaldt, Iliasstudien 61 κ.ε. Α. Lesky, ἐνθ' ἄν.

ὅς δὲ κ' ἀριστεύησι μάχῃ ἔνι, τὸν δὲ μάλα χρεὼ
410 ἐστάμεναι κρατερῶς, ἢ τ' ἔβλητ' ἢ τ' ἔβαλ' ἄλλον.

Αἱ δύο δυνατότητες εἶναι: ἡ φυγὴ (καὶ ἡ ἀτίμωσις) ἢ ἡ παραμονὴ (καὶ ἡ σύλληψις ἢ ὁ θάνατος). Ἀμφότερα εἶναι κακά¹. Τὴν λύσιν ὁμως δὲν δίδουν τώρα οἱ θεοί, ἀλλ' οὔτε καὶ ὁ ἄνθρωπος ὁ ἴδιος. Βεβαίως ὁ ἴδιος ὁ ἥρωας δίδει τὴν ἀποφασιστικὴν ἀπάντησιν, ἢ ἀπάντησις ὁμως οὕτῃ προέρχεται ἀπὸ κατὰ ἑξωτερικόν, ἔξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον²: αὐτὸ εἶναι ἡ γνῶσις, ὅτι ἡ πράξις τῆς φυγῆς εἶναι ἐπαίσχυντος (στ. 408). Ἐν ἄλλο ἀντικειμενικὸν δεδομένον³ εἶναι, ὅτι ὁ ἀριστεύων εἰς τὴν μάχην (δηλ. ὁ «ἀγαθὸς» ἄνθρωπος) πρέπει νὰ παραμῆνῃ εἰς τὴν θέσιν του. Τὸ ἰδανικὸν τῆς ὁμηρικῆς, ἡρωικῆς «ἀρετῆς», ὅπως τοῦτο ἐκφράζεται εἰς τὰς περιφήμους περιγραφὰς τῆς ὁμηρικῆς «ἀριστείας», ἔρχεται — εἰς ἀντιθετικὴν διατύπωσιν — νὰ ἐνισχύσῃ τὴν πρώτῃν καὶ βασικὴν διαπίστωσιν τοῦ Ὀδυσσεῶς. Βεβαίως ἡ διαπίστωσις δὲν εἶναι πρόσφατος, ἀλλὰ στηρίζεται εἰς τὴν ἐμπειρίαν. Ὁ ὁμηρικὸς ἄνθρωπος λοιπὸν (ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ὀδυσσεῶς) φθάνει ἐδῶ εἰς τὴν ὀρθὴν λύσιν καὶ πράττει τὸ χρέος του ὄχι κατόπιν θείας συμβουλῆς ἢ ἐπιταγῆς, οὔτε ὁμως καὶ κατόπιν ὀρίμου σκέψεως ἢ ἑσωτερικῆς πάλης⁴, ἀλλ' ἀπὸ τὸ «εἰδέναι», ἀπὸ τὴν «γνῶσιν», τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα καὶ τὸν ἰσχύοντα κανόνα.

Πρὸς τὴν ἀνωτέρω σκηνὴν τοῦ Ὀδυσσεῶς παρουσιάζουν καταπληκτικὴν ὁμοιότητα καὶ ἄλλαι σκηναὶ μὲ ἄλλους ἥρωας: τὸν Μενέλαον (Ρ 90 κ.έ.), τὸν Ἀγένορα (Φ 552 κ.έ.) καὶ τὸν Ἑκτορα (Χ 99 κ.έ.)⁵. Εἰς τὴν ἀρχὴν ἀπαντᾷ ἡ αὐτὴ ἀπορητικὴ διατύπωσις:

Ρ 91 κ.έ.: Ὡ μοι ἐγὼν, εἰ μὲν κε λίσσω κάτα τεύχεα καλὰ
Πάτροκλόν θ'...

94 εἰ δέ κεν Ἑκτορι μοῦνος ἐὼν καὶ Τρωσὶ μάχωμαι
αἰδεσθεῖς κτλ.

Φ 553 κ.έ.: Ὡ μοι ἐγὼν, εἰ μὲν κεν ὑπὸ κρατεροῦ Ἀχιλλῆος
φεύγω...

1. Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι ὁ Ὀδυσσεὺς λέγει «τί πάθω» καὶ ὄχι «τί δράσω». Διότι καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις πρόκειται περὶ λάθους. Εἰς παρόμοιον διλήμμα ἔδωσεν εὐκόλως ἀπάντησιν ἀργότερον ὁ Ἀρχίλοχος (6 D). Τὸ ἰδεῶδες ἔχει ὁμως μεταβληθῇ ἐδῶ. Ἀλλῃ εἶναι ἡ ἀντιμετώπισις τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀξίας αὐτῆς.

2. Ὁρθῶς ἐπιμένει ὁ Br. Snell, ἔνθ' ἄν. 21.

3. Ἐκ τοῦ «οἶδα» ἐξαρτῶνται δύο ἐννοιολογικαὶ ἐνότητες, συνδεόμεναι διὰ τῶν: μὲν — δέ.

4. Τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς τραγῳδίας τοῦ Αἰσχύλου, ὅπως ἀπέδειξεν ἀριστα ὁ Br. Snell, Aischylos und das Handeln im Drama.

5. Περὶ τῆς ὁμοιότητος βλ. λεπτομερῶς: Voigt, ἔνθ' ἄν. 87 κ.έ. Πβ. Schaldewaldt, Iliasstudien 62 κ.έ. Lesky, ἔνθ' ἄν. 13 κ.έ.

556 εἰ δ' ἂν ἐγὼ τούτους μὲν κτλ.

X 99 κ.έ. Ὡ μοι ἐγὼν, εἰ μὲν καὶ πύλας καὶ τείχεα δύο κτλ.

Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι εἰς ὅλους τοὺς ἀνωτέρω μονολόγους προηγείται πάντοτε ὁ αὐτὸς στίχος:

«ὀχθήσας δ' ἄρα εἶπε πρὸς δὴν μεγαλήτορα θυμόν»,

ὁ ὁποῖος βεβαίως εἶναι μία τυπικῶς καὶ στερεοτύπως ἐπαναλαμβανομένη ἐπικὴ διατύπωσις, ἐκφράζει ὅμως σαφῶς, ὅτι ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἔμεινε μόνος καὶ ἀπευθύνεται μόνον πρὸς τὸν «θυμόν» του. Ὁ μονόλογος δηλ. εἶναι κατ' οὐσίαν ἕνας διάλογος, εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτον, ὅτι ἐντὸς τοῦ μονολόγου πρὸς τὸν «θυμόν» ἐκφράζεται ἡ ἀπάντησις τοῦ «θυμοῦ» πρὸς τὸν ἥρωα, δι' ἐνὸς στερεοτύπου πάλιν στίχου: «ἀλλὰ τί μοι ταῦτα φίλος διελέξατο θυμός;»¹. Σχέσεις ἀνθρωπίνου διαλογισμοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξαρτᾶται ἡ ἀπόφασις τῆς στιγμῆς, ἐκφράζουν συχνὰ ὠρισμένοι τυπικαὶ ἐκφράσεις τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, ὡς λ.χ. «ὦδε δὲ (ἦ: ὡς ἄρα) οἱ φρονέοντι δοάσατο κέρδιον εἶναι», «ἀρίστη φαίνεται βουλή» κ.τ.θ. Κατὰ βάσιν ὅμως ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει συνειδήσιν τῶν ἀποφάσεών του. Συνήθως ἐξυπηρετεῖ τὴν θεϊαν βουλήν.

Ὑπάρχουν ὅμως περιπτώσεις, καθ' αἷς καὶ ἡ πρᾶξις τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἐπέμβασις τοῦ θεοῦ ἐξυπηρετοῦν κάτι, τὸ ὁποῖον εἶναι ὑπεράνω καὶ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων. Αὐτὸ εἶναι ἡ «μοῖρα» ἢ ἡ «αἴσα»². Τὸ «ὑπὲρ μόρον» τῶν ἐπῶν δηλοῦν ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν ἰδιαιτέραν σχέσιν³.

*
**

Τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς οἰασδῆποτε πράξεως τοῦ ἀνθρώπου — ἀνεξαρκήτου ἢ ἐξαρτωμένης ἀπὸ τοὺς θεοὺς — εἰς τὴν ἐνσυνείδητον καὶ ὑπεύθυνον

1. Περὶ τῆς ἀμοιβαιότητος τοῦ λόγου (Ὀδυσσεὺς πρὸς θυμόν - θυμός πρὸς Ὀδυσσεά κ.τ.τ.) βλ. J. Böhme, Die Seele und das Ich im homerischen Epos, 1929, σσ. 79 κ.έ. Περὶ τῆς ἐννοίας «θυμός» καὶ τῆς χρήσεως αὐτῆς εἰς τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα ἀσχολεῖται ἄριστα ὁ Br. Snell, Entd. d. Geistes 27 κ.έ. Γνήσιος μονόλογος πρὸς τὸν «θυμόν» εἶναι ἀσφαλῶς ὁ περίφημος μονόλογος τοῦ Ἀρχιλόχου (67α D). Εἰς τὴν λυρικὴν ποίησιν ἡ ἀντίληψις ἔχει φυσικὰ μεταβληθῇ. Περὶ παρομοίων περιπτώσεων (Σαλψώ, Ἀνακρέων) καὶ ἀναλόγων (Ὀμηρος: σ 18 κ.έ.) βλ. τὰς παρατηρήσεις τοῦ Br. Snell, Entd. d. Geistes 102 κ.έ.

2. Βλ. E. Leitzke, Moira, Themis und τιμή im homerischen Denken. Πβ. καὶ W. Pötscher, Moira, Themis und τιμή im homerischen Denken (Wien. Stud. 73, 1960, 5 κ.έ.). P. Ramat, La Figura di Moira in Omero alla luce dell'analisi linguistica (Stud. Ital. 32, 1960, 215 κ.έ.).

3. Πβ. λ.χ. B 155: «ὑπὲρ μορα», Y 30: «ὑπὲρ μορον» (~ Φ 517), Π 780: «ὑπὲρ αἴσαν», P 321: «ὑπὲρ Διὸς αἴσαν», α 34: «ὑπὲρ μόρον» (~ 35) κ.ά. Περὶ τῆς ἐννοίας

πραῖξιν δεικνύει σαφῶς ἡ Ὀδύσσεια. Σημαντικὸν δεῖγμα τῆς νέας ἀντιλήψεως περὶ τῆς εὐθύνης τοῦ δρωντος ἀνθρώπου εἶναι τὸ γνωστὸν προοίμιον τῆς Ὀδυσσεΐας, τὸ ὁποῖον ἀνέλυσεν ἐξόχως ὁ W. Jaeger πρὸ 40 ἐτῶν¹.

Εἰς τὰ μέγαρα τοῦ Διὸς ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου ἔχουν οἱ θεοὶ συνέλευσιν. Τὸν λόγον λαμβάνει ὁ «πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε», ὁ ὁποῖος, ἐνθυμούμενος τὴν περίπτωσιν τοῦ Αἰγίσθου, τὸν ὁποῖον ἐφόνευσεν ὁ Ὀρέστης ἐκδικούμενος τὸν θάνατον τοῦ πατρός του, λέγει (στ. 32 κ.έ.) :

- ᾿Ω πόποι, οἷον δὴ νῦν θεοὺς βροτοὶ αἰτιώωνται.
᾿Εξ ἡμέων γάρ φασι κάκ' ἔμμεναι· οἱ δὲ καὶ αὐτοὶ
σφῆσιν ἀτασθαλίῃσιν ὑπὲρ μόρον ἄλγε' ἔχουσιν,
35 ὥς καὶ νῦν Αἰγισθος ὑπὲρ μόρον ᾿Ατρεΐδαο
γῆμ' ἄλοχον μνηστήν, τὸν δ' ἔκτανε νοστήσαντα,
εἰδὼς αἰπὸν ὄλεθρον· ἐπεὶ πρὸ οἱ εἵπομεν ἡμεῖς,
᾿Ερμεῖαν πέμψαντες, εὖσκοπον ᾿Αργεῖφόντην,
μήτ' αὐτὸν κτείνειν μήτε μνάσθαι ἄκοιτιν·
40 ἐκ γὰρ Ὀρέσταιο τίσις ἔσσεται ᾿Ατρεΐδαο,
ὁππότ' ἂν ἡβήσῃ καὶ ἧς ἱμεῖρεται αἴης.
᾿Ως ἔφαθ' ᾿Ερμείας, ἀλλ' οὐ φρένας Αἰγίσθιοιο
πειθ' ἀγαθὰ φρονέων· νῦν δ' ἀθρόα πάντ' ἀπέτισε.

Ὁ λόγος τοῦ Διὸς ἀρχίζει, ὥς εἶδομεν, μὲ σαφεῖ διαχωρισμὸν μεταξὺ θείας καὶ ἀνθρωπίνης εὐθύνης. Διὰ πρώτην φορὰν ἓνας θεὸς — καὶ μάλιστα ὁ πρῶτος μεταξὺ τῶν Ὀλυμπίων — διαμαρτύρεται καὶ διαχωρίζει τὴν θέσιν τῶν θεῶν ἀπὸ τὰς συμφορὰς τῶν ἀνθρώπων. Ἀφορμὴ εἶναι τὸ γεγονὸς, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἀποδίδουν τὴν αἰτίαν τῶν συμφορῶν εἰς τοὺς θεοὺς². Εἶναι σαφὴς ἡ διατύπωσις τοῦ Διὸς, ὅτι οἱ ἄνθρωποι πάσχουν «σφίσιν

τῆς φράσεως εἰς τὸ τελευταῖον χωρίον βλ. W. Pötscher, Wien. Stud. 73. 1960, 12 καὶ τὴν εὐστοχον ἀντίρρησην τοῦ Br. Snell, Gesammelte Schriften 58 κ.έ.

1. Solons Eunomie, SB Berlin 1926, 69 κ.έ. Πβ. R. Pfeiffer, ἔνθ' ἀν. 42 κ.έ. καὶ Τοῦ αὐτοῦ, DL Z49, 1928 (κριτικὴ: Ed. Schwarz, Die Odyssee = Ausgew. Schr. 16 κ.έ.). Οἱ στίχοι τοῦ προοιμίου τῆς Ὀδυσσεΐας ἔχουν ἔκτοτε ἐρμηνευθῇ πολλαπλῶς ὑπὸ τὴν νέαν ἄποψιν καὶ προοπτικὴν, ἣν παρουσίασεν ὁ Jaeger.

2. Αἰτίαισις κατὰ τοῦ Διὸς καὶ ἐν λ 558, ἔνθα ὁ Ὀδυσσεὺς παρηγορεῖ τὸν Αἴαντα εἰς τὸν Ἄδην, λέγων: «οὐδέ τις ἄλλος | αἴτιος, ἀλλὰ Ζεὺς Δαναῶν στρατὸν αἰχμητῶν | ἐκπάγλως ἔχθαιρε, τεῖν δ' ἐπὶ μοῖραν ἔθηκεν». Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ἰλιάδα ἐκφράζεται αἰτίασις πρὸς τοὺς θεοὺς. Ὁ Πρίαμος λ.χ., ἀπευθυνόμενος πρὸς τὴν Ἑλένην (Γ 164), λέγει: «οὐ τί μοι αἰτία ἐσσί, θεοὶ νῦ μοι αἰτιοὶ εἰσιν», ὁ δὲ Ἀγαμέμνων ἀποδίδει τὴν εἰς βάρος τοῦ Ἀχιλλεύως πραῖξιν του εἰς ἀνωτέρας δυνάμεις, Τ 86 κ.έ. «ἐγὼ δ' οὐκ αἰτίος εἰμι, | ἀλλὰ Ζεὺς καὶ Μοῖρα καὶ ἡεροφῶιτις Ἑρινύς».

ἀτασθαλίῃσιν»¹. Ἡδὴ ὁμως ἡ διατύπωσις «οἱ δὲ καὶ αὐτοὶ» δὲν μεταθέτει δλόκληρον τὸ βάρος τῆς εὐθύνης εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Παραμένει δηλ. ἡ δυνατότης συμφορῶν ἐκ μέρους τῶν θεῶν, οἱ ὅποιοι ἀποτελοῦν τὴν κυρίως ἀφετηρίαν ὧλων — καλῶν καὶ κακῶν². Ἐκεῖνο ὁμως, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει τὴν εὐθύνην τῆς ἀνθρωπίνης πράξεως, εἶναι ἡ ἐκ τῶν προτέρων γνῶσις. Οἱ ἄνθρωποι, οἱ ὅποιοι γνωρίζουν ἐκ τῶν προτέρων τὰς συνεπειὰς μιᾶς πράξεως (πβ. στ. 37: «εἰδὼς αἰπὸν ὄλεθρον») καὶ ἐν τούτοις ἐνεργοῦν, πληρώνουν καὶ φέρουν τὴν εὐθύνην τῶν πράξεων των (πβ. στ. 43: «νῦν δ' ἄθρόα πάντ' ἀπέτισε»). Διὰ πρώτην φορὰν προβάλλεται μὲ τόσην σαφήνειαν ἡ ἀνθρωπίνη εὐθύνη, στήριζομένη εἰς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἐπίγνωσιν. Λογικὸν συμπέρασμα ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἶναι: ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος πράττει μὴ ἔχων γνῶσιν, εἶναι ἀνεύθυνος. Ἀκριβῶς αὕτη ἡ ἀντίληψις, ὅτι δηλ. ὁ ἄνθρωπος χαρακτηρίζεται ἠθικῶς εἰς τὰς πράξεις του ἀπὸ τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἐνσυνείδητον συμμετοχὴν του εἰς αὐτάς, εὐρίσκει ἀργότερον σαφῆ ἔκφρασιν τόσον εἰς τὴν ποίησιν, ὅσον καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν³.

Ὑπενθυμίζομεν τὸ γνωστόστατον ποίημα τοῦ Σιμωνίδου (37 Page = 4 D), γνωστὸν κυρίως ἐκ τοῦ «Πρωταγόρου» τοῦ Πλάτωνος⁴, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Κεῖος ποιητὴς ἀφορμᾶται ἀπὸ τὴν εἰς τὸν Πιττακὸν ἀποδιδομένην ρῆσιν «χαλεπὸν... ἐσθλὸν ἔμμεναι» (στ. 13) καὶ διαφωνεῖ πρὸς τὸν Μυτιληναῖον σοφόν. Ἡ «ἀμήχανος συμφορά», λέγει ὁ Σιμωνίδης, καθιστᾷ τὸν ὑπ' αὐτῆς πληττόμενον ἄνθρωπον «κακόν». Ἡ χαρακτηριστικὴ λέξις «ἀμήχανος» προβάλλεται καὶ ἐδῶ. Οἱ ἄνθρωποι ὑπόκεινται εἰς ὅ,τι στείλουν οἱ θεοί. Εὐτυχεῖς εἶναι ἐκεῖνοι μόνον, «οὓς ἂν οἱ θεοὶ φιλῶσιν» (στ. 20). Ἀπὸ τοῦ ἐπομένου στίχου μεταφερόμεθα εἰς τὴν ἠθικὴν περιοχὴν, μὲ κριτήριον τὸ «ἐκόντα αἰσχρὰ πράττειν». Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ «ἐκόντος» προσδιορίζει τὴν πράξιν, τὴν ἐξαοφωμένην ἀπὸ τὴν θεῖαν βούλησιν, καὶ συνδέεται ἀντιθετι-

1. Εἰς τὸ μνημονευθὲν χωρίον X 104 ὁ Ἐκτωρ ἀναγνωρίζει τὴν εὐθύνην του καὶ χρησιμοποιεῖ, κατὰ τρόπον χαρακτηριστικόν, τὴν ἰδίαν διατύπωσιν: «ὦλεσα λαὸν ἀτασθαλίῃσιν ἐμήσιν». Ἡ σχέσις εἶναι ἀξιοσημείωτος.

2. Πβ. δ 236 κ.έ. «ἀτὰρ θεὸς ἄλλοτε ἄλλῳ | Ζεὺς ἀγαθὸν τε κακὸν τε δοῖ· δύναται γὰρ ἅπαντα». ζ 188 κ.έ.: «Ζεὺς δ' αὐτὸς νέμει ὄλβον Ὀλύμπιος ἀνθρώποισιν, | ἐσθλοῖς ἡδὲ κακοῖσιν, ὅπως ἐθέλησιν ἐκάστω», ξ 444 κ.έ.: «θεὸς δὲ τὸ μὲν δώσει, τὸ δ' ἔασι, | ὅτι κεν ᾗ θυμῷ ἐθέλῃ· δύναται γὰρ ἅπαντα». Τὴν ἀντίληψιν αὐτήν, ἐκπεφρασμένην μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐν σκέλος (τὰ κακά), εὐρίσκομεν ἀργότερον εἰς τὸν Μίμνερον, 2, 15 κ.έ. D: «οὐδὲ τίς ἐστιν | ἀνθρώπων, ᾗ Ζεὺς μὴ κακὰ πολλὰ δοῖ». Πβ. Σημων. 1, 1 κ.έ. D.

3. Τὸ ὅτι οἱ θεοὶ εἶναι ἀμέτοχοι εἰς τὸ ἐν τῷ κόσμῳ κακὸν καὶ εὐρίσκονται ἐκτός ἀπάτης καὶ δόλου εἶναι μία περαιτέρω διαμόρφωσις τῆς ἀντίληψεως, τὴν ὁποίαν ἐξέφρασαν συγχά οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι καὶ ποιηταί. Βλ. K. Deichgräber, Der listensinnende Trug des Gottes, Göttingen 1952, σσ. 126 κ.έ.

4. Ἑρμηνείαν τοῦ ποιήματος βλ. ὑπὸ U. v. Wilamowitz, Sappho und Simonides, Berlin 1913, σσ. 159 κ.έ.

κῶς πρὸς τὴν «ἀμύχανον συμφορὰν», ἡ ὁποία ἐκφράζει τὴν καταδυνάστευσιν τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως, ὁπότε ὁ ἄνθρωπος δὲν εὐθύνεται διὰ τὸ «κακὸν γίγνεσθαι». Ἡ «ἀνάγκη», ἡ προερχομένη ἄνωθεν, εἶναι ἀκαταμάχητος («ἀνάγκα δ' οὐδὲ θεοὶ μάχονται», στ. 29). Κατὰ τὸν Σιμωνίδην λοιπόν, ὑπάρχουν περιπτώσεις ὑπεράνω τῆς ἀνθρωπίνης δυνάμεως, ὅτε ὁ ἄνθρωπος δὲν βαρύνεται μὲ τὴν εὐθύνην. Ὑπεράνω δὲ καὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν θεῶν ὑπάρχει μία ἀκαταμάχητος δύναμις, ἡ Ἀνάγκη.

Ἄς ἐπανεέλθωμεν ὅμως εἰς τὸ προοίμιον τῆς Ὀδυσσεΐας. Τὸ τμήμα αὐτό, ἀναλυτικώτερον, παρουσιάζεται ὡς ἑξῆς: 1) οἱ θεοὶ προειδοποιοῦν τοὺς ἀνθρώπους (ὁ Ζεὺς καὶ οἱ θεοὶ τὸν Αἴγισθον διὰ τοῦ Ἑρμοῦ), 2) ἡ προειδοποίησις ἔχει ἀπαγορευτικὸν χαρακτῆρα (μήτε - μήτε), ἀποτρέπουσα ἀπὸ πρᾶξιν, συνεπαγομένην τίσιν, τιμωρίαν, 3) ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει γνῶσιν, γνωρίζει, ἔχει συνείδησιν καὶ τῆς πράξεως καὶ τῶν συνεπειῶν («εἰδὼς...»), 4) ὅταν ὁ ἄνθρωπος, παρ' ὅλα ταῦτα, πράττῃ, τότε εἶναι ὑπεύθυνος διὰ τὰς συνεπείας. Συμπέρασμα (ἐκ τῶν λόγων τοῦ Διός): κακῶς μεταθέτουν οἱ ἄνθρωποι τὴν εὐθύνην εἰς τοὺς θεοὺς, ἀφοῦ αἰτία τῆς καταστροφῆς εἶναι ἡ ἰδική των ἀπερισκεψία καὶ ἀφροσύνη¹.

Ἡ Ἀθηνᾶ εἰς τὸ τέλος τῆς παραιnéσεώς της πρὸς τὸν Τηλέμαχον², τὸν ὁποῖον προτρέπει νὰ τιμωρήσῃ τοὺς μνηστήρας, ἀναφέρει καὶ αὐτὴ τὸ παράδειγμα τοῦ Ὁρέστου (α 298), ὁ ὁποῖος «ἔκτανε πατροφονῆα, | Αἴγισθον» (στ. 299 κ.έ.). Τοιοῦτοτρόπως συνδέονται ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡ ἐνέργεια καὶ ἡ συνέπεια τῆς πράξεως τῆς Ἀθηνᾶς μὲ τὸν λόγον τοῦ Διὸς εἰς τὸ προοίμιον τῆς Ὀδυσσεΐας³. Ἡ αἰτιολογία τοῦ φόνου τῶν μνηστή-

1. Ὁ ἄνθρωπος προκαλεῖ ὁ ἴδιος τὴν καταστροφὴν του: τὸ θέμα τοῦτο ἐμφανίζεται συχνὰ εἰς τοὺς στίχους τῆς Ὀδυσσεΐας. Ὑπενθυμίζομεν, ὅτι οἱ σύντροφοι τοῦ Ὀδυσσεύς προεκάλεσαν μόνοι των τὸν ὄλεθρον, διὰ τῆς ὕβρεως, καίπερ προειδοποιηθέντες. Ἡ προειδοποίησις πρὸς τὸν Ὀδυσσεῦ καὶ τοὺς συντρόφους του εἶχε διπλὴν ἀφετηρίαν: τὸν μάντιν Τειρεσίαν (λ 104 κ.έ.) καὶ τὴν θεᾶν Κίρκην (μ 127 κ.έ. Πβ. καὶ τοὺς λόγους τοῦ Ὀδυσσεύς μ 320 κ.έ.).

2. Βλ. α 279: «σοὶ δ' αὐτῷ πικρινῶς ἐποθήσομαι, αἶ κε πῖθῃαι». Τὸ ρ. «ἐποθήσομαι» εἶναι χαρακτηριστικὸν διὰ θεῖαν συμβουλὴν. πβ. Θ 36 (ὁμίλει ἡ Ἀθηνᾶ), Φ 293 (Ποσειδῶν - Ἀθηνᾶ), γ 27 (Ἀθηνᾶ)· ἀλλὰ καὶ δι' ἀνθρώπους: β 194, ο 309. Περὶ τοῦ περιορισμοῦ: «αἶ κε πῖθῃαι» βλ. H. Schwab¹, ἐνθ' ἄν. 49 καὶ A. Lesky, ἐνθ' ἄν. 33, ὁ ὁποῖος τὸν ἐρμηνεύει ὡς σεβασμὸν ἐκ μέρους τῶν θεῶν τῆς ἐλευθέρως περιοχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ὑπενθυμίζομεν ὅμως, ὅτι ἐδῶ ἡ Ἀθηνᾶ ὁμίλει μὲ τὴν μορφήν τοῦ Μέντου, διὰ τὸν Τηλέμαχον ἐπομένως αἱ συμβουλαὶ εἶναι λόγοι ἀνθρώπου, πρὸς τοὺς ὁποίους εἶναι δυνατόν νὰ ἀπιστήσῃ. Ἀργότερον (στ. 322 κ.έ.) κατανοεῖ, ὅτι ὁ ὁμιλῶν ἦτο θεὸς (στ. 323: «ὄϊσαστο γὰρ θεὸν εἶναι»). Ὁ περιορισμὸς λοιπὸν «αἶ κε πῖθῃαι» εὐρίσκεται ἀπολύτως εἰς τὰ λογικὰ πλαίσια τῆς συζητήσεως μεταξὺ ἀνθρώπων.

3. Ὁ ποιητὴς τῆς Ὀδυσσεΐας ἀναφέρεται καὶ ἀλλοῦ εἰς τὸν οἶκον τῶν Ἀτρειδῶν καὶ τὴν γνωστὴν ἱστορίαν αὐτοῦ. Βλ. F. Focke, Die Odyssee (Tü-

ρων στηρίζεται εἰς τὸν παραλληλισμὸν μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ Αἰγίσθου, ἀναγκαστικῶς δὲ (καὶ ἐσκεμμένως) ὁ Τηλέμαχος παραλληλίζεται πρὸς τὸν Ὀρέστην. Εἶναι δὲ ἄξιον παρατηρήσεως, ὅτι εἰς τοὺς λόγους τῆς Ἀθηνᾶς ἡ ἐκδίκησις τοῦ Τηλεμάχου δὲν παρίσταται ἀπλῶς ὡς καθήκον, ἀλλὰ συνυφαίνεται μὲ τὸ κλέος παρὰ τοῖς ἀνθρώποις¹. Καὶ ἐδῶ ὅμως καὶ ἐκεῖ ἡ « ἠθικὴ » βάσις τῆς πράξεως εἶναι, ὅτι καὶ ὁ Αἰγίσθος καὶ οἱ μνηστήρες τιμωροῦνται, διότι διέπραξαν ἀσέβειαν. Τοιοῦτοτρόπως ἔχομεν τὴν ἀντιστοιχίαν: Ὀρέστης - Τηλέμαχος, Αἰγίσθος - μνηστήρες, Ἀγαμέμνων - Ὀδυσσεὺς (βεβαίως ἡ σχέσις μνηστήρων - Ὀδυσσεύς εἶναι διάφορος τῆς σχέσεως Αἰγίσθου - Ἀγαμέμνονος). Ἄλλο βασικὸν στοιχεῖον συνδέσεως τῶν δύο περιπτώσεων εἶναι, ὅτι ἀμφότεροι ἔχουν προειδοποιηθῆ: ὁ Αἰγίσθος ὑπὸ τῶν θεῶν διὰ τοῦ Ἑρμοῦ, οἱ μνηστήρες διὰ τοῦ Τηλεμάχου². Εἶναι ἄξιον παρατηρήσεως, ὅτι εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη τονίζεται συχνά, ὅτι οἱ διαπράττοντες ἀδίκημα τιμωροῦνται. Ἦδη ἡ ὅλη ὑπόθεσις τῆς Ἰλιάδος δηλοῖ, ὅτι οἱ Τρῶες θὰ τιμωρηθῶν, διότι ὁ Πάρις διέπραξεν ἀσέβειαν. Οἱ Τρῶες ὅμως ἔχουν μίαν ἀντίρροπον δύναμιν, ὅτι τώρα ἀγωνίζονται ὑπὲρ πατρίδος, ἐνῶ οἱ μνηστήρες κατέχονται καὶ ἄγονται ἀπολύτως ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὴν ὕβριν. Τοιοῦτοτρόπως ἡ τιμωρία τῶν μνηστήρων ἐμφανίζεται ὡς ἠθικὴ κάθαρσις³.

binger Beiträge 37), Stuttgart 1943, 31. U. Hölcher, Untersuchungen zur Form der Odyssee (Hermes Einzelschr. 6, 1939), σσ. 19 κ.ε. Πβ. E. F. D'Arms - K. K. Hulley, The Oresteia - Story in the Odyssey (TAPhA 77, 1946, 207 κ.ε.). H. Hommel, Aigisthos und die Freier. Zum poetischen Plan und zum geschichtlichen Ort der Odyssee (Studium Generale 8, 1955, 237 κ.ε.).

1. α 298. Πβ. καὶ στ. 302: «ἵνα τίς σε καὶ ὀφργόνων ἐθ' εἴπῃ». Ἦδη εἰς τὴν συνέλευσιν τῶν θεῶν ἡ Ἀθηνᾶ συνδυάζει τὸ ταξιδιον τοῦ Τηλεμάχου μὲ τὸ κλέος (στ. 95) «ἦδ' ἵνα μιν κλέος ἐσθλὸν ἐν ἀνθρώποισιν ἔχῃσιν».

2. Ὁ Τηλέμαχος, κατ' ἐντολὴν τῆς Ἀθηνᾶς, προειδοποιεῖ τοὺς μνηστήρας καὶ τονίζει: 1) νὰ σεβασθοῦν τὸν ἑαυτὸν των, 2) τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, 3) τοὺς θεοὺς. Ἡ τριπλῇ προειδοποίησις παρέχει, βεβαίως, καὶ τριπλὴν αἰτιολογίαν τοῦ φόνου τῶν μνηστήρων, β 64 κ.ε. «νεμεσσήθητε καὶ αὐτοί, | ἄλλους τ' αἰδέσθητε περικτιόνας ἀνθρώπους, | οἳ περὶ ναιετάουσιν θεῶν δ' ὑποδείσατε μῆνιν». Πβ. καὶ β 130 κ.ε. Περί τῶν στίχων βλ. M. Class, Gewissensregungen in der griechischen Tragödie (Spudasmata III), Hildesheim 1964, σσ. 17 κ.ε. Ἡ «ὑβρις» καὶ ἡ ἐλλείψις ὀρθοῦ νοῦ θὰ ὀδηγήσουν τοὺς μνηστήρας εἰς τὸν ὀλεσθρον (πβ., κατωτέρω, Σόλων). Ὁ Τηλέμαχος (α 368) προσφωνεῖ αὐτούς, προσθέτων τὸν χαρακτηρισμὸν «ὑπέρβριον ὕβριν ἔχοντες». Πβ. τοὺς λόγους τῆς Ἀθηνᾶς (α 254): «μνηστήρην ἀναίδεαν» καὶ τὰ ἐπιθετα, τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τοὺς μνηστήρας: ὑπερφιάλοι, ἀγήνορες, ἀτάσθαλοι, ἀφραδεῖς, ὕβρισταί. Χαρακτηριστικοί εἶναι οἱ λόγοι τοῦ Ὀδυσσεύς πρὸς τὸν Εὐρύμαχον (σ 381): «ἀλλὰ μάλ' ὕβριζεις καὶ τοι νόος ἐστὶν ἀπηνής». Ὁ μάντις Θεοκλόμενος, ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς μνηστήρας, λέγει (υ 370): «ἀνέρας ὕβριζοντες ἀτάσθαλα μηχανάσθε».

3. Βλ. τὸν λεπτόν διαχωρισμὸν ὑπὸ K. Reinhardt, Studium Generale 4, 1951, 337 (= Tradition und Geist, Göttingen 1960, σ. 12).

Τὴν ἀντίληψιν, τὴν ὁποῖαν διεκήρυξεν ὁ Ζεὺς εἰς τὴν συνέλευσιν τῶν θεῶν, θὰ διατυπώσῃ ἀργότερον ὃχι θεὸς πλέον, ἀλλ' ἄνθρωπος. Ἡ πρώτη ποιητικὴ φωνὴ τῆς Ἀττικῆς, ὁ Σόλων, θὰ διαχωρίσῃ ἀποφασιστικῶς τὴν ἀνθρωπίνην ἀπὸ τὴν θεϊαν εὐθύνην. Μὲ τὴν βαρύτητα τοῦ σοφοῦ ἀνδρὸς καὶ τὴν συνειδησιν τοῦ πολιτικοῦ ἡγέτου ὁ Σόλων, εἰς τὴν περίφημον ἐλεγείαν του «*Εὐνομία*» (3 D)¹, τονίζει, ὅτι ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων δὲν πρόκειται νὰ καταστραφῇ ποτε ἐξ αἰτίας τοῦ Διὸς ἢ τῶν ἄλλων θεῶν, διότι ἡ Ἀθηναῖα ἔχει «*χεῖρας ὑπερθεῖν*» (στ. 4)² ἀλλὰ — τώρα ἀκούεται ὁ ἀποφασιστικὸς λόγος — οἱ ἴδιοι οἱ πολῖται θὰ καταστρέψουν τὴν πόλιν διὰ τῆς ἀπερισχεΐας των³ καὶ ὁ «*ἄδικος νόος*» τοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἀρχόντων.

Ὁ Σόλων προειδοποιεῖ τοὺς συμπολίτας του διὰ τὴν καταστροφὴν, ἣ ὁποία ἐπικεῖται, ἂν οἱ πολῖται κατευθύνωνται ἀπὸ τὴν ἀπερισχεΐαν καὶ τὴν ἀδικίαν. Οἱ θεοὶ δὲν πταίουν. Τοιοῦτοτρόπως ἀφαιρεῖται ἀπὸ τοὺς θεοὺς ἡ εὐθύνη καὶ ἐπιρρίπτεται εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ ὁμοίότης μὲ τὸ προοίμιον τῆς Ὀδυσσεΐας εἶναι σαφές⁴. Ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ Ἀθηναίου ποιητοῦ προκύπτει ὡς λογικὴ συνέπεια, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ λαὸς πρέπει νὰ ἀναλάβῃ τὸ πεπρωμένον τῆς πόλεως.

Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ πολίτης-ἄνθρωπος δύναται νὰ σώσῃ τὴν πόλιν του μόνος καὶ ἀφοῦ ὑπάρχει ἀτομικὴ εὐθύνη, ἀπαιτεῖται καὶ ἀτομικὴ πρωτοβουλία, μὲ τὴν βοήθειαν βεβαίως τῆς Δίκης. Εἶναι ἄξιον ἰδιαίτερας παρατηρήσεως, ὅτι ὁ Σόλων προβάλλει συνεχῶς τὴν ἀνάγκην ἐπικρατήσεως τοῦ δικαίου καὶ ἀγανακτεῖ διὰ τὴν καταπάτησίν του. Πλήρης δέους καὶ ἱερᾶς ἀγανακτήσεως εἶναι ὁ στ. 14: «*οὐδὲ φυλάσσονται σεμνὰ Δίκης θέμεθλα*».

Εἶναι προφανές, ὅτι τὴν ὑψηλὴν ἰδέαν τῆς Δίκης⁴ καὶ τῆς ἐπιδράσεώς της ἐπὶ τοὺς ἀνθρώπους παρέλαβεν ὁ Σόλων — ὡς σύλληψιν ἐν τῷ συνόλῳ — ἀπὸ τὸν Ἡσίοδον⁵, ὁ ὁποῖος τοποθετεῖ τὴν Δίκην ὡς προστάτριαν τοῦ

1. Βλ. W. Jaeger, ἐνθ' ἂν. Βιβλιογραφία παρὰ E. Diehl, Anth. Lyrica Graeca.

2. Στ. 5 κ.ε. «*αὐτοὶ δὲ φθείρειν μεγάλην πόλιν ἀφραδίσιν | αἶστοι βούλονται*».

3. Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν γλωσσικὴν διατύπωσιν: «*σφίσις ἀτασθαλίῃσιν*» ἔχει ἀντίστοιχον: «*αὐτοὶ δέ... ἀφραδίσιν*».

4. Βλ. V. Ehrenberg, Die Rechtsidee im frühen Griechentum, Leipzig 1921 καὶ K. Latte, Der Rechtsgedanke im archaischen Griechentum (Antike u. Abendland 2, 1946, 70). Πβ. καὶ τὴν παλαιότεραν, πάντοτε ὁμως χρησίμουν, ἐργασίαν τοῦ R. Hirzel, Themis, Dike und Verwandtes. Ein Beitrag zur Rechtsgeschichte bei den Griechen, Leipzig 1907.

5. Ἔργα 217 κ.ε., 267 κ.ε. Ἀξίον ὁμως παρατηρήσεως εἶναι, ὅτι ὁ Ἡσίοδος ἀφορμᾶται ἀπὸ ἀτομικὴν περίπτωσιν καὶ ἀντιμετωπίζει τὴν Δίκην εἰς τὰς ἀτομικάς

ἀνθρώπου δύναμιν ἐναντίον τῆς ὕβρεως¹. Εἰς τὸν Ἡσίοδον ἡ Δίκη εἶναι θεία δύναμις, εἰς δὲ τὴν «Θεογονίαν» ἡ Εὐνομία, ἡ Δίκη καὶ ἡ Εἰρήνη θεωροῦνται θυγατέρες τῆς Θέμιδος (στ. 901 κ.ε.). Ἐξ ἄλλου εἰς τὰ «Ἔργα» (στ. 256) ἡ Δίκη ὀνομάζεται θυγάτηρ τοῦ Διὸς («Διὸς ἐκγεγαυῖα»), προφανῶς διὰ τὴν ὑπογραμμισθῆ ἡ μεγάλη σημασία τῆς διὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰς μεταξὺ τῶν σχέσεις. Ἡ Δίκη, κατὰ τὸν Σόλωνα, γνωρίζει τὰ πάντα καὶ ὁπωσδήποτε ἔρχεται καὶ τιμωρεῖ τὸν ἔνοχον², εἶναι δὲ σπουδαιότατον τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἔλευσις καὶ ἡ τελικὴ ἐπικράτησις τῆς θείας δυνάμεως — ὅπως καὶ ἂν ὀνομάζεται: ἄτη, τίσις, Δίκη, Ζεὺς — ὄχι μόνον δὲν ἀμφισβητεῖται, ἀλλὰ τονίζεται ἐπιμόνως³. Ἡ ἀντίληψις αὕτη ἄγεται εἰς τὴν ἐσχάτην δεινῶσιν διὰ τῆς αὐστηρᾶς διατυπώσεως, ὅτι εἰς περιπτῶσιν διαφυγῆς τοῦ ὑπευθύνου θὰ πληρώσουν οἱ ἀπόγονοι αὐτοῦ — ἔστω καὶ ἂν δὲν πταίουν (1,31): «ἀνάτιοι ἔργα τίνουσιν | ἢ παῖδες τούτων ἢ γέ(ν)ος ἐξ)οπίσω».

Ἡ ἔννοια τῆς τιμωρίας ὑπάρχει, ὡς εἶδομεν, καὶ εἰς τοὺς στίχους τῆς Ὀδυσσεΐας⁴, ἡ ἀπόλυτος ὅμως προβολὴ ὑπὸ τοῦ Σόλωνος τῆς θείας τιμωρίας καὶ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς Δίκης προέρχεται καὶ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν, ὅτι εἰς τὴν ἀφετηρίαν κάθε πράξεως εὐρίσκεται ὁ ἄνθρωπος, ὡς ὁ μόνος φορεὺς τῆς εὐθύνης. Ἄλλως δὲν θὰ εἶχε νόημα ἡ προειδοποιήσις καὶ ἡ συνεχὴς ὑπόμνησις περὶ τῆς θείας τιμωρίας. Εἰς τὴν πρώτην ἐλεγείαν, ἔνθα γίνεται συχνὰ λόγος περὶ τῶν ἀδίκων καὶ ἀνοσίων ἔργων καὶ τῆς ὕβρεως τῶν ἀνθρώπων, ἡ θεία ἐπέμβασις — ὡς ἀντίρροπος τοῦ ἀνθρωπίνου σφάλματος — ἐπέρχεται ἐκ τῶν ὑστέρων, ὡς τιμωρὸς καὶ ἐπαναφορεὺς τῆς ἰσορροπίας. Ὁ θεὸς ἐδῶ δὲν προειδοποιεῖ τοὺς ἀνθρώπους (ὅπως εἰς τὴν Ὀδυσσεΐαν), διότι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς γνώσεως, τοῦ ὁρθοῦ νοῦ καὶ τῆς προσωπικῆς του ἐμπειρίας δύναται νὰ ἀποφύγῃ τὴν καταστροφὴν. Ἡ διαφορὰ τῆς σχέσεως εἶναι, νομίζομεν, σαφής. Ἡ εὐθύνη μετατοπίζεται τώρα ἀπολύτως ἀπὸ τοὺς θεοὺς εἰς τοὺς ἀνθρώπους.

σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν συνάνθρωπόν του. Ἡ Δίκη εἰς τὸν Σόλωνα ἐντάσσεται εἰς τὸ σύνολον τῆς ἐννοίας τῆς πόλεως καὶ τῆς ὅλης συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων, ὡς μελῶν ἐνὸς πολιτικοῦ συνόλου.

1. Στ. 217: «Δίκη δ' ὑπὲρ ὕβριος ἴσχει». Πβ. G. Müller, Der homerische Ate-Begriff und Solons Musenelegie (Navicula Chiloniensis, 1956, σσ. 1 κ.ε.).

2. Σαφῶς, στ. 16: «πάντως ἦλθ' ἀποτεισομένη». Πβ. 1, 75 κ.ε. D περὶ τῆς «ἄτης».

3. Πβ. λ.χ. 1, 8: «πάντως ὕστερον ἦλθε Δίκη», 1, 13: «ταχέως δ' ἀναμίσγεται ἄτη», 1, 25: «τοιάντη Ζηρὸς πέλεται τίσις», 1, 28: «πάντως δ' ἐς τέλος ἐξεφάνη» κ.α.

4. Πβ. καὶ γ 132 κ.ε., ἔνθα λέγεται, ὅτι ὁ Ζεὺς ἐχεδίαζε «λνγρόν... νόστον | Ἀργείοις, ἐπεὶ οὐ τι νοήμονες οὐδὲ δίκαιοι | πάντες ἔσαν». Ἐξ ἄλλου εἰς μίαν σπουδαίαν σκηνὴν τῆς Ὀδυσσεΐας ἀναφέρεται, ὅτι οἱ θεοί, μὲ μορφὴν ξένων ἀνθρώπων, περιφέρονται εἰς τὰς πόλεις «ἀνθρώπων ὕβριν τε καὶ ἐννομίην ἐφορῶντες» (ρ 487).

Εἰς ἓν ἄλλο ποίημα (8,1 κ.ἔ. D) ὁ Σόλων, ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, τονίζει:

εἰ δὲ πεπόνθατε λυγρὰ δι' ὑμετέρεην κακότητα
μὴ θεοῖσιν τούτων μοῖραν ἐπαμφέρετε.

Ἡ διατύπωσις τῶν στίχων δηλοῖ, ὅτι διὰ τὰς συμφορὰς («λυγρὰ» εἶναι ὀμвр. λέξις) ὑπεύθυνοι εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ δὲ θεοὶ οὐδὲ τὸ παραμικρὸν μέρος τῆς εὐθύνης φέρουν. Ἡ αἰτιολογία τοῦ 3ου στ. «αὐτοὶ γὰρ» (= διότι σεῖς οἱ ἴδιοι) ἐνθυμίζει ἀντιστοίχους διατυπώσεις ἐκ τοῦ Σόλωνος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας¹. Ἡ ἐν συνεχείᾳ ἐξηγήσις τοῦ Σόλωνος (στ. 5 κ.ἔ.):

ὑμέων δ' εἷς μὲν ἕκαστος ἀλώπεκος ἵχνεσι βαίνει,
σύμπασιν δ' ὕμῖν χαῦνος ἔνεστι νόος,

ἐπιτρέπει τὰ ἐξῆς δύο συμπεράσματα: πρῶτον, κάθε ἄνθρωπος, ὡς ἄτομον — ἀλλὰ καὶ ὡς μέλος τοῦ συνόλου —, βιρύνεται ἀπὸ τὰς συνεπειὰς τῶν ἀνελικρινῶν καὶ ἀνεντίμων πράξεων του ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς πόλεως· δεύτερον, ἡ διατύπωσις «χαῦνος... νόος» δεικνύει, ὅτι βασικὴ αἰτία τοῦ σφάλματος (ἐν ευρύτερᾳ ἐννοίᾳ) εἶναι ἡ ἑλλειψὶς ὁρθοῦ νοῦ, φρονήσεως, ποιοσκέψεως². Κύριος παράγων τῆς καταστροφῆς τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ «ῥβρις», δηλ. ἡ ὑπὲρ τὸ μέτρον ἀλαζονικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων, ἡ ὑπέρβασις τοῦ ἀνθρωπίνου μέτρου, ἡ προερχομένη ἀπὸ τὸν κόρον, ὁ ὁποῖος πάλιν εἶναι συνέπεια τῆς ὑπερβολικῆς εὐτυχίας. Τὴν ἐρμηνείαν αὐτὴν δίδει ὁ Σόλων (5,9 κ.ἔ.), τονίζων ὅτι ἡ ὑπερβολικὴ εὐτυχία («ἄλβος») ὀδηγεῖ εἰς τὴν ῥβριν, ὅταν λείπῃ ὁ ὁρθὸς νοῦς, ἡ φρόνησις:

τίκτει γὰρ κόρος ῥβριν, ὅταν πολὺς ἄλβος ἔπηται
ἀνθρώποισιν, ὅσοις μὴ νόος ἄρτιος ᾔ.

Διὰ τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἀντιμετωπίζει ὁ Σόλων τὸ πρόβλημα τῆς ἀνθρωπίνης εὐθύνης, εἶναι χαρακτηριστικὸν τὸ γεγονός, ὅτι υπογραμμίζεται σκοπῶς, κατ' ἐπανάληψιν, ἡ σημασία τῆς ὁρθῆς γνώσεως διὰ τὴν εὐτυχίαν ἢ δυστυχίαν τῶν ἀνθρώπων. Ἐκφράσεις, ὡς «χαῦνα... ἐφράσαντο» (23,16), δηλοῦν ἀκριβῶς τὴν ἀπομάκρυνσιν ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς ὁρθοφροσύνης. Ὁ «κακοφραδὴς ἀνὴρ» (24,21) ἢ ὁ «ἀμαρτίνους ἡγεμὼν» (18,2) εἶναι

1. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 452 (μὲ ὑπόσημ. 3).

2. Ἐννοιολογικῶς εἶναι τὸ ἴδιον μὲ ὅτι ἐξέφρασεν ὁ Ζεὺς διὰ τοῦ «ἀτασθαλίῃσιν» καὶ ὁ Σόλων διὰ τοῦ «ἀφραδίῃσιν».

χαρακτηριστικοὶ τύποι ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι — λόγῳ ἑλλείψεως ὁρθοῦ νοῦ — ἄγονται καὶ ἄγουν εἰς τὸν ὄλεθρον¹.

* *

Τὴν ἰδίαν ἀντίληψιν περὶ τῆς ἐννοίας τῆς Δίκης καὶ τῆς ἄτης, τῆς τιμωρίας, τῆς προερχομένης ἀπὸ τὴν ὕβριν, συνέπειαν τοῦ κόρου, θὰ συναντήσωμεν ἀργότερον καὶ εἰς τὸν Αἰσχύλον². Ἐξ ἄλλου αἱ γνωσταὶ αἰσχύλαιοι ρήσεις: «*δράσαντα παθεῖν*» (Χοφ. 313: *δράσαντι* codd.) καὶ «*παθεῖν τὸν ἔρξαντα*» ('Αγαμ. 1564) κατὰ βάσιν οὐδὲν ἄλλο σημαίνουν ἢ ὅτι ἐκεῖνος πάσχει, ὁ ὁποῖος πράττει' δηλ. ὁ πράττων ἀναλαμβάνει ὑποχρεωτικῶς καὶ ὑφίσταται τὰς συνεπείας τῶν πράξεών του. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅμως, ὅτι τὸ βασικὸν γνώρισμα τῆς ἀνθρωπίνης εὐθύνης, τὸ μετὰ γνώσεως δηλ. καὶ ἐπιγνώσεως πράττειν, ἀποτελεῖ καὶ διὰ τὸν Αἰσχύλον — ὅπως καὶ διὰ τὸν ποιητὴν τῆς Ὀδυσσεΐας καὶ τὸν Σόλωνα — βασικὴν προϋπόθεσιν. Σφάλμα καὶ εὐθύνη δύνανται νὰ καταλογισθοῦν μόνον εἰς ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος πράττει ἐνσυνειδήτως καὶ ἐν ἐπιγνώσει. Ἄρα: ὁ ἀνθρωπος — ὅχι οἱ θεοὶ — εἶναι ὑπεύθυνος διὰ τὴν μοῖραν του. Χαρακτηριστικὸν δεῖγμα τῆς ἀντιλήψεως αὐτῆς εἶναι οἱ κάτωθι στίχοι ἐκ τοῦ «*Προμηθέως Δεσμώτου*», οἱ ὅποιοι καὶ μορφικῶς καὶ ἐννοιολογικῶς διδάσκουν πολλὰ³. Ὅμιλεῖ ὁ Ἑρμῆς πρὸς τὰς Ὠκεανίδας. Εἶναι οἱ τελευταῖοι λόγοι τοῦ Ἑρμοῦ εἰς τὴν τραγῳδίαν (1071):

Ἄλλ' οὖν μέμνησθ' ἀγὼ πρὸ λέγω,
μηδὲ πρὸς ἄτης θηραθείσαι
μέμψησθε τύχην, μηδὲ ποτ' εἴπηθ'
ὥς Ζεὺς ὑμᾶς εἰς ἀπρόοπτον
1075 πῇ μ' εἰσέβαλεν· μὴ δὴ τ', αὐταὶ δ'
ὑμᾶς αὐτάς. Εἰδνῶται γὰρ
κοῦκ ἐξαίφνης οὐδὲ λαθραίως

1. Πβ Α. Δ. Σκιαδά, Γλυκὺς βίος - Μελιχὸς αἰὼν, Ἀθῆναι 1964, σ. 45, ὑποσημ. 1.

2. Βλ. D. Kaufmann-Bühler, Begriff und Funktion der Dike in den Tragödien des Aischylos, Diss. Heidelberg 1955. P. R. Schulz, Göttliches und menschliches Handeln bei Aischylos, Diss. Kiel 1962 (βλ. κριτικὴν: K. Joerden, Gymnasium 72, 1965, 359 κ.ε.). H. Funke, Die sogenannte tragische Schuld. Studie zur Rechtsidee in der griechischen Tragödie, Diss. Köln 1963 (βλ. κριτικὴν: H. J. Mette, Gymnasium 72, 1965, 539 κ.ε.).

3. Τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς τραγῳδίας δικαίως ἐντάσσεται συνήθως εἰς τὴν ἐνότητα τοῦ ἐξεταζομένου θέματος καὶ συσχετίζεται μὲ τὸ προοίμιον τῆς Ὀδυσσεΐας καὶ τὴν ποίησιν τοῦ Σόλωνος.

εἰς ἀπέραντον δίκτυον ἄ τ η ς
ἐμπλεχθήσεσθ' ὅ π' ἀ ν ο ί α ς.

Εἰς τὸ ἀνωτέρω τμήμα τοῦ «Προμηθεώς» κυριαρχεῖ τὸ θέμα τῆς ἐν ἐπιγνώσει πράξεως. Ἡ φράσις «εἰδυῖαι γὰρ» ἐνθυμίζει τὴν διατύπωσιν τῆς Ὀδυσσεΐας: «εἰδὼς...» (περὶ τοῦ Αἰγίσθου), τὸ δὲ «προλέγω» τοῦ Ἑρμοῦ εἶναι ἐπανάληψις, τρόπον τινά, τοῦ ὁμηρικοῦ «προείπομεν». Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον, ὅτι καὶ εἰς τὴν Ὀδύσειαν καὶ ἐδῶ προειδοποιεῖ ὁ Ἑρμῆς, ὁ ἀγγελιαφόρος τῶν θεῶν καὶ συνοδὸς τῶν ἀνθρώπων. Τὸ ἐπίθ. «ἀπρόοπτον» (ἀναφερ. εἰς τὸ «πῆμα») ἐγκλείει τὴν ἔννοιαν τοῦ μὴ προβλεφθέντος, τοῦ μὴ δυναμένου νὰ προβλεφθῇ, ἡ δὲ φράσις «αὐταὶ δ' | ὑμᾶς αὐτάς» — με ἐν-τονον ἐμφασιν — ἐπαναλαμβάνει ὅ,τι ὁ ποιητὴς τῆς Ὀδυσσεΐας μὲ τὸ «αὐτοὶ... σφίσιν ἀτασθαλίῃσιν» καὶ ὁ Σόλων μὲ τὸ «αὐτοὶ δὲ... ἀφραδίη-σιν» ἢ «αὐτοὶ γὰρ» ἐξέφρασαν. Αἱ ἀπαγορευτικαὶ διατυπώσεις (ἀρνητικαὶ προτροπαὶ) εἰς τὸ κείμενον τοῦ Αἰσχύλου ἐκφράζουν τὴν αὐτὴν προειδοποιη-τικὴν ἔννοιαν, ὅπως καὶ εἰς τὴν Ὀδύσειαν: ὅτι δηλ. οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔχουν δικαίωμα, μετὰ τὴν προειδοποίησιν ἐκ μέρους τῶν θεῶν, νὰ ἐπιρρί-πτουν τὴν εὐθύνην εἰς τοὺς θεοὺς¹.

* *

Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ θεματός μας ἠκολουθήσαμεν μίαν εὐθύγραμμον πορείαν, ἐπιβληθεῖσαν ἀπὸ τὴν κοινὴν γραμμὴν ἀντιλήψεων καὶ διατυπώ-σεων ἀπὸ τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους μέχρι τοῦ 5^{ου} αἰῶνος. Συγχρόνως ὅμως ἐπρα-γματοποιήσαμεν ἐν ἄλλᾳ ὑπεράνω τῆς ἄλλης, κατ' ἐξοχὴν λυρική, ποιήσεως, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν δευτέραν πλευρὰν τοῦ θεματος. Προϋπόθεσις βασική, διὰ νὰ ἀπαντήσωμεν εἰς τὸ ἐρώτημα: πῶς παρουσιάζεται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθεισῶν σχέσιν του πρὸς τὸ θεῖον, εἶναι τώρα ἡ διαπίστω-σις, ὅτι ἡ πρῶμος λυρική ποίησις ἀνήκει εἰς διάφορον ποιητικὸν καὶ ἀν-θρώπινον περιβάλλον.

Ὁ Ἀρχίλοχος εἶναι ὁ μέγας καινοτόμος, ὁ ὁποῖος ἔστρεψε τὴν ποίη-σιν εἰς τὸν ἐσωτερικὸν ἄνθρωπον. Τώρα ἐπιτελεῖται μία τομὴ, ἡ ὁποία δια-

1. Πρῶτος ὁ R. Pfeiffer, ἔνθ' ἄν. 51 κ.έ., ὑπεγράμμισεν τὴν ἀπήχησιν τῆς ἀνωτέρω ἀντιλήψεως εἰς τὸν Βακχυλίδην. Εἰς τὸ 15^{ον} ποίημα (στ. 51 κ.έ. Snell) ἐπαναλαμβάνεται ἡ γνωστὴ διατύπωσις: «Ζεὺς... | οὐκ αἷτιος θνατοῖς μεγάλων ἀχέων». Ἦδη ἡ διατύπωσις αὕτη, ἡ ἐμφάνισις τῆς Δίκης καὶ ἡ μνεία τῆς ὕβρεως, ὁδηγοῦν εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκονται οἱ στίχοι τῆς Ὀδυσσεΐας, τοῦ Σόλωνος καὶ τοῦ Αἰσχύλου. Ὁ συνδυασμὸς ἐξ ἄλλου τῆς ὕβρεως μὲ τὰς «ἀφροσύνας» («ἀ δ' αἰόλοισ κέρδεσσι καὶ ἀφροσύναις | ἐξαισίους θάλλουσ' ἀθαμβῆς | Ὑβρις») φέρει τὸν Βακχυλίδην εἰς στενὴν ἐννοιολογικὴν σχέσιν μὲ τὸν Σόλωνα.

χωρίζει τὴν λυρικήν ποίησιν ἀπὸ τὸν ἥρωικὸν κόσμον τοῦ ἔπους. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἔντονον συνείδησιν τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας καὶ ἀσταθείας. Τοῦτο καταφαίνεται σαφέστατα εἰς τοὺς στίχους τοῦ Ἀρχιλόχου. Γνωρίζει ὁ ποιητής, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ ἀδυναμίᾳ του εἶναι ἐκτεθειμένος εἰς τὴν παντοδυναμίαν ἀνωτέρων δυνάμεων. Ἐνῶ εἰς τὸ ἔπος τὸ «κλέος» προσδιορίζει κατὰ μέγα μέρος τὰς πράξεις τοῦ ἥρωος, ὁ Ἀρχιλόχος προβάλλει τὸ ἄτομον, τὸ παρὸν καὶ τὴν ἀξίαν τῆς ἀτομικῆς ζωῆς. Κέρδος μέγα διὰ τὸν ἄνθρωπον εἶναι νὰ δύναται οὗτος νὰ καταξιῶνῃ καὶ νὰ «σφῆξῃ» ἑαυτὸν ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν. Ἐναντι τῆς θείας παντοδυναμίας αἰσθάνεται «ἀμήχανος». Εἰς τὸν περίφημον μονόλογον τοῦ Ἀρχιλόχου¹ ἀκούεται ἡδὴ εἰς τὸν 1ον στίχον ἡ κρίσιμος λέξις («ἀμηχάνοισι»), ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν θέσιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν κόσμον. Ὁ Ἀρχιλόχος ζῇ τὴν τραγικότητα τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας καὶ ἀσταθείας. Οἱ ἄνθρωποι παρὰσύρονται ἀπὸ τὴν ροὴν τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία προσδιορίζει καὶ τὴν ἀστάθειαν τῆς εὐτυχίας ἢ δυστυχίας. Ἡ πρὸς ἑαυτὸν συμβουλὴ τοῦ Ἀρχιλόχου (στ. 6 κ.έ.)

ἀλλὰ χαρτοῖσιν τε χαῖρε καὶ κακοῖσιν ἀσχάλα
μὴ λίην

προέρχεται ἀπὸ τὴν πεποίθησιν, ὅτι ὅλα μεταβάλλονται καὶ στηρίζεται εἰς συνειδητὴν γνῶσιν (στ. 7):

γίγνωσκε δ' οἷος ἐνσμός ἀνθρώπους ἔχει².

Τὸ μόνον φάρμακον, τὸ ὁποῖον οἱ θεοὶ ἔδωσαν εἰς τοὺς ἀνθρώπους διὰ τὰς συμφοράς, εἶναι ἡ «τλημοσύνη» (7,5 κ.έ. D):

ἀλλὰ θεοὶ γὰρ ἀνηκέστοισι κακοῖσιν,
ὦ φίλ' ἐπὶ κρατερὴν τλημοσύνην ἔθεσαν
φάρμακον³.

1. 67α D (βλ. ἀνωτέρω, σ. 447, ὑποσημ. 1): «θυμέ, θυμ' ἀμηχάνοισι κήδεσιν κυκώμενε...». Πβ. ι 295: «ἀμηχανίη δ' ἔχε θυμόν».

2. Πβ. Σίμων. 16 Page (= 6 D): «ἄνθρωπος ἐὼν μὴ ποτε φήσης, ὅτι γίνεται αἶριον, | μηδ' ἄνδρα ἰδὼν ὄλβιον, ὅσπον χρόνον ἔσσεια | ὠκεία γὰρ οὐδὲ τανυπτερόνῳ μνίας | οὕτως ἂ μεταστάσις».

3. Πβ. τὸ δέξυμρον: «ἀνηκέστοισι κακοῖσιν — φάρμακον»! Εἶναι σημαντικόν, ὅτι ἡ δύναμις αὕτη («τλημοσύνη») προέρχεται ὅχι ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς θεούς. Ἀκόμη σημαντικώτερον εἶναι, ὅτι ἡ δύναμις αὕτη ἐδόθη εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ὅχι διὰ νὰ μεταβάλουν τὸ ἀμετάβλητον (τὰ «ἀνήκεστα κακά»), ἀλλὰ διὰ νὰ δυνηθοῦν νὰ τὸ ὑπομείνουν. Πβ. R. Pfeiffer, ἔνθ' ἄν. 43 κ.έ. Περὶ τῆς «τλημοσύνης» βλ. τελευταίως: E. Heitsch, Hermes 92, 1964, 257. Ὁ Pfeiffer συνδυάζει ἐννοιολογικῶς τοὺς στίχους τοῦ Ἀρχιλόχου μὲ τοὺς λόγους τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὴν τελευταίαν ραψωδίαν τῆς Ἰλιάδος, Ω 49: «τλητὸν γὰρ Μοῖραι θυμόν

Τὴν ἀντίληψιν, ὅτι οἱ θεοὶ ρυθμίζουν τὰ πάντα εἰς τὸν κόσμον καὶ εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου¹, εὐρίσκομεν καὶ ἀργότερον εἰς τὴν λυρικήν ποίησιν (ὡς λ.χ. εἰς τὸν Μίμνερμον), εἰς τὴν ὁποίαν κυριαρχεῖ ἡ ἰδέα, ὅτι ὅλα γίνονται συμφώνως πρὸς τὴν θείαν βουλήν· ὁ 'Αλκαῖος μάλιστα ἄγεται εἰς τὴν λίαν ἐκφραστικὴν διατύπωσιν, ὅτι χωρὶς τὴν θέλησιν τοῦ Διὸς δὲν πίπτουν οὔτε αἱ τρίχες ἐκ τῆς κεφαλῆς (39,10 κ.έ. LP).

Τὴν εὐγενεστέραν ὁμως ἐκφρασιν ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας καὶ τὴν διακριτικωτέραν διατύπωσιν τῆς θείας κυριαρχίας εὐρίσκομεν εἰς τοὺς στίχους τῆς Σαπφούς. Συχνὰ εἰς τὴν ποίησίν της ἐκφράζεται ἡ συνειδητὴ ὑποταγὴ εἰς τὴν κοινὴν μοῖραν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν θέλησιν τῶν θεῶν. 'Ο ἔρωσ καὶ τὸ κάλλος ἀποτελοῦν δι' αὐτὴν τὸ μέτρον τῆς ἀνθρωπίνης εὐδαιμονίας. 'Ακόμη καὶ εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ ἔρωτος ὁμως ἐπανερχεται ἡ χαρακτηριστικὴ λέξις: «ἀμάχανον ὄρπετον» (130 LP = 137 D). 'Η συνειδήσις τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας καὶ ὁ καθορισμὸς τῶν ὁρίων μεταξὺ θεῶν καὶ ἀνθρώπων διατυποῦνται ποιητικώτατα εἰς τοὺς κατεστραμμένους στίχους, τοὺς ὁποίους μᾶς διέσωσεν ἕνας πάπυρος (27,12 LP = 38,12 D):

[οὐ γὰρ ἔστ'] ὁδος μ[έ]γαν εἰς Ὀλ[υ]μπον
ἀ[ν]θρ[ω]π[ι]ναικ[ή]·²

Δηλαδή: διὰ τοὺς ἀνθρώπους δὲν ὑπάρχει ὁδός, ὁδηγοῦσα εἰς τὸν μέγαν Ὀλυμπον. Ὅταν δὲ ἡ ποιήτρια λέγῃ (52 LP = 47 D):

Ψαῦγν δ' οὐ δοκίμωμ' ὁράνω / δυσπαχέα /³,

ἐπαναλαμβάνει τὴν γνωστὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας⁴.

θέσαν ἀνθρώποισιν». Αἱ Μοῖραι ἐδῶ ἐκφράζουν γενικῶς τὴν ἀνωτέραν, θείαν δύναμιν. Τὸ μῆμα αὐτὸ ἐρμηνεύει ὁ F. Dirlmeier, Aristoteles' Nikomachische Ethik, Berlin 1960², σσ. 245 κ.έ., ὁ ὁποῖος τὸ χαρακτηρίζει ὡς «eines der ältesten Dokumente europäischer Ethik».

1. 'Ἡδὴ εἰς τὴν 'Ιλιάδα (Ω 525), εἰς μίαν ἀπὸ τὰς πλέον συγκινητικὰς σκηνάς, ἔνθα ὁ δυστυχὴς πατὴρ Πρίαμος φιλεῖ «χεῖρας δεινὰς | ἀνδρῶφρονους» (στ. 478/9) — τὰ χεῖρα τοῦ φονέως τοῦ υἱοῦ του — καὶ ἐν συνεχείᾳ οἱ δύο ἄνδρες, ὁ ἕνας γέρον καὶ ὁ ἄλλος νέος καὶ ἰσχυρὸς, καὶ οἱ δύο τραγικαί φυσιογνωμίαι, κλαίουσιν μαζὶ (ὁ καθένας τὸν πόνον του), ὁ 'Αχιλλεὺς λέγει μεταξὺ ἄλλων τὰ ἑξῆς: «ὥς γὰρ ἐπεκλώσαντο θεοὶ δειλοῖσι βροτοῖσι, | ζῶειν ἀχνημένους· αὐτοὶ δὲ τ' ἀκηδέες εἰσὶν»: ὁ πόνος τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀπόφασις τῶν θεῶν, οἱ ὅποιοι ζοῦν ἔξω πόνων καὶ φροντιδῶν.

2. 'Ἡ συμπλήρωσις τῆς ἀρχῆς τοῦ στ. 12 εἶναι πιθανωτάτη.

3. 'Ο στίχος δὲν εἶναι ἀσφαλής. Περὶ τῶν διαφορῶν διορθώσεων βλ. M. T r e u, Sappho, München 1963³ (εἰς ἀπ. 47 D).

4. 'Ἡδὴ ὁ 'Αλκμάν, 1, 16 D (= Page): «μή τις ἀνθ[ρ]ώπων ἐς ὠρανὸν ποτήσθω», δηλαδή: οὐδεὶς ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἐπιχειρήσῃ πτήσιν πρὸς τὸν οὐρανόν. Μὲ ἄλλους λόγους: οὐδεὶς ἄνθρωπος ἐπιτρέπεται νὰ ὑπερβῇ τὰ ἀνθρώπινα ὅρια.

Εἰς τὴν λυρικήν ποίησιν ὁ ἄνθρωπος χωρίζεται σαφῶς ἀπὸ τὴν σφαίραν τῶν θεῶν. Πόσον διαφορετικὸν εἶναι τὸ ἐπικὸν περιβάλλον, ὅπου οἱ θεοὶ συναναστρέφονται τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς βοηθοῦν, τοὺς προτρέπουν, τοὺς ἀποτρέπουν, τοὺς ἐμψυχώνουν, τοὺς πολεμοῦν, τοὺς παραπλανοῦν, τοὺς ἔξαπατοῦν¹! Τώρα οἱ δύο κόσμοι ἔχουν ἀπομακρυνθῇ ἀλλήλων. Ἡ θεία παρουσία διαπιστοῦται μόνον. Ὁ λόγος τοῦ Πινδάρου ἀργότερον (Ἰσθμ. 5,16) «*θνατὰ θνατοῖσι πρόπει*» θὰ ἐκφράσῃ μὲ ἀτλότητα καὶ σαφήνειαν τὴν θέσιν τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ὑπερβῇ τὰ ἀνθρώπινα ὅρια. Τὸ ἀντίθετον εἶναι ὕβρις καὶ «*ἀμετρία*». Ἡ διατύπωσις τοῦ Πινδάρου ἀπηχεῖ τὴν θεϊαν ἐπιταγὴν «*θνητὰ φρονεῖν*», ὅπως αὕτη ἐκφράζεται εἰς τὴν δελφικὴν ρῆσιν²!

*
* *

Εἶδομεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος τῶν πρώτων αἰώνων τῆς ἑλληνικῆς λυρικῆς ποιήσεως ζῇ μίαν ἔντονον τραγικότητα: ἅψ' ἑνὸς ζῇ τὴν ἀφύπνισιν τοῦ αὐτοῦ, ὡς προσωπικότητος, καὶ τὴν στροφὴν αὐτοῦ εἰς τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον, ἅψ' ἑτέρου ἀποκτῇ συνεχῶς ἔντονον συνείδησιν, ὅτι ὑπεράνω τοῦ ἀνθρώπου δροῦν καὶ κυριαρχοῦν πανίσχυροι, ἀκαταμάχτοι δυνάμεις. Ἡ ἐπίγνωσις τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας ὁδηγεῖ περαιτέρω εἰς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν συνείδησιν, ὅτι ὑπάρχουν σαφεῖς ὅρια μεταξὺ θεῶν καὶ ἀνθρώπων, θείας βουλῆς καὶ ἀνθρωπίνης «*ἀμηχανίας*». Ἡ δίκη καὶ ἡ αἴτη ἀγρυπνοῦν καὶ τιμωροῦν τὴν διατάραξιν αὐτῆς τῆς ἰσορροπίας, ἐπέρχονται καὶ συντρίβουν τὴν ὕβριν καὶ τὴν ἀμετρίαν.

Ἡ ἀντίληψις αὕτη θὰ λάβῃ εἰς τὴν αἰτικήν τραγωδίαν τὴν ὑψίστην αὐτῆς ἔκφρασιν³. Ὁ Ἕλλην ἀνθρωπος διὰ τῆς γνώσεως κατακτᾷ καὶ διὰ τῆς γνώσεως πάσχει⁴. Ἐντεῦθεν ἀκριβῶς ἀποκτᾷ καὶ ἡ ἔννοια τοῦ «*τραγι-*

1. Πβ. λ.χ. τοὺς λόγους τοῦ Ἑκτορος, X 299: «*ἐμὲ δ' ἔξαπάτησεν Ἀθήνη*». Παρομοίαις περιπτώσεσι βλ. παρὰ K. Deichgräber, ἔνθ' ἄν.

2. Βλ. τὴν ὥραιαν μελέτην τοῦ W. Schadewaldt, *Der Gott von Delphi und die Humanitätsidee* (Ἑλλην. Ἀνθρωπιστ. Ἐταιρεία, Σειρὰ 1η, ἀριθ. 26), Ἀθήναι 1965 (πβ. καὶ ἑλληνιστὶ μετάφρασιν ὑπὸ K. Μερεντίου).

3. Βλ. τελευταίως A. Lesky, *Decision and Responsibility in the Tragedy of Aeschylus* (JHS 86, 1966, 78 κ.έ.). Ὡς πρὸς τὴν σχέσιν θείας καὶ ἀνθρωπίνης γνώσεως εἰς τὰς τραγωδίας τοῦ Σοφοκλέους πβ. H. Diller, *Göttliches und menschliches Wissen bei Sophokles*, Kiel 1950 (νῦν ἐν: *Gottheit und Mensch in der Tragödie des Sophokles*, Darmstadt 1963, 1 κ.έ.).

4. Βλ. H. Dörrie, *Leid und Erfahrung. Die Wort- und Sinn-Verbindung παθεῖν-μαθεῖν im griechischen Denken* (Abh. Ak. Mainz, Geist. - u. Soz. Kl. 1956, 5) Mainz/Wiesbaden 1956 (βλ. κριτικήν: F. Solmsen, *Gnomon* 31, 1959, 469 κ.έ.).

κοῦ» τὴν πραγματικὴν τῆς σημασίαν: ὁ ἥρωας τῆς τραγωδίας καθίσταται τραγικὸν πρόσωπον μόνον ὅταν λάβῃ συνείδησιν τοῦ πάθους του. Ἡ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα ἀντίληψις ὠδήγησε τοὺς ἀρχαίους ποιητὰς εἰς τὴν διαπίστωσιν, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος, ἔχων τὴν γνῶσιν, ἔχει καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ευθύνης. Σαφὲς ὅμως εἶναι διὰ τὸν Ἕλληνα τῶν χρόνων ἐκείνων, ὅτι «ὁ χάλκεος οὐρανὸς οὐποτ' ἀμβατός»¹, δηλαδή: δὲν εἶναι δυνατόν ποτὲ εἰς τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἀνέλθουν εἰς τὸν οὐρανόν. Ἄλλ' οὔτε καὶ πρέπον.

ΑΡΙΣΤΟΞΕΝΟΣ Δ. ΣΚΙΑΔΑΣ